

TÜRKLERİN İSLÂMİYETE GEÇİŞ SÜRECİNDE TEJRİ VE ALLAH ALGILARI

PERCEPTIONS OF "TÄJRİ" AND "ALLAH" DURING THE ISLAMIZATION PROCESS OF THE TURKS

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Dr. Öğr.Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

Öz

Türklerin İslâmiyete geçişleri ve bunun nedenleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda öne sürülen görüşlerden birine göre, eski Türk inançları ile İslâmiyet arasında, özellikle de Tejrî ve Allah kavramlarında benzerlikler bulunması bu süreci hızlandırmıştır. Türklerin bu dönemdeki Tejrî algısı incelendiğinde, İslâm'daki Allah kavramıyla aralarında bazı benzerlikler olduğu görülmektedir. Ancak İslâm'daki Tejrî Allah inancının tersine, Türklerin Tejrî algıları daha esnek olmuştur. Nitekim eski Türk inançları, İslâm'dan ve onun Allah kavramından benzerliklerin yanı sıra epey farklılıklar da göstermektedir. İki inanç arasındaki benzerlikler Türklerin İslâm'a geçişlerini belki kolaylaştırmış olsa da bu olayı zorlaştıran inançlar da var olmuştur. Türklerin Müslüman olmalarının pek çok farklı nedeninin bulunduğu da unutulmamalıdır. Çalışmamızda, dönemin kaynakları kullanılarak Türklerin İslâmiyete geçiş sürecindeki Tejrî algıları ile İslâm'daki Allah kavramı karşılaştırılmış, benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

Abstract

Different views exist on the conversion of Turks to Islam and its reasons. According to one of these views, the existence of similarities between ancient Turkic beliefs and Islam, especially in the concepts of Tâjrî (Tengri) and Allah, speeded up this process. When the perception of Tâjrî among the Turks during this period is examined, it can be observed that it possessed some similarities with the concept of Allah in Islam. However, contrary to the strict belief of Allah in Islam, the perception of Tâjrî among Turks was more flexible. Indeed, ancient Turkic beliefs show quite many differences from Islam and its concept of Allah as well as they show some similarities. Even if the similarities between the two faiths may have made it easier for the conversion of Turks to Islam, beliefs that made this event more difficult also existed. It should also not be forgotten that the conversion of Turks to Islam had many different reasons. In our study, the perceptions of Tâjrî among Turks during their process of Islamization and the concept of Allah in Islam have been compared using the sources of the period, while similarities and differences between the two have been demonstrated.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 28 Şubat 2018
Kabul edildiği tarih: 5 Nisan 2018
Yayınlanma tarihi: 27 Haziran 2018

Article Info

Date submitted: 28 February 2018
Date accepted: 5 April 2018
Date published: 27 June 2018

Anahtar sözcükler

Türklerin İslâmlaşmaları; Tejrî; Allah; Eski Türk İnançları; İslâm; Din Değiştirme

Keywords

Islamization of the Turks; Tâjrî (Tengri); Allah; Ancient Turkic Beliefs; Islam; Conversion

DOI: 10.33171/dtcjournal.2018.58.1.16

Giriş

İslâmiyetin Türkler arasında yayılması ve Türklerin hangi yollardan Müslüman oldukları, Türkiye'de uzun yıllardır, genellikle de ideolojik çerçevelerde tartışılmalı bir konu olmuştur. Türkiye'de bu konu hakkında mevcut olan iki yaygın görüşe göre İslâm Türkler arasında kılıç zoruyla yayılmış¹ ya da İslâmiyet ile eski Türk inançları arasındaki benzerlikler sayesinde Türkler kendi istekleriyle ve

¹ Türklerin kılıç zoruyla Müslüman yapıldıkları görüşünü savunan en ünlü eser, Aydın'ın profesyonellikten uzak hazırlanmış, popüler nitelikli, genelde alıntılardan oluşan, ideolojik kaygılarla yazılmış ve önemli metodolojik yanlışlıklar içeren kitabıdır; bkz. Aydın, Nasıl Müslüman Olduk? 11-318. Bu eser bilimsel bir çalışma olmamakla birlikte popüler olduğu için burada anılmıştır.

toplularak bu dine geçmişlerdir.² Ancak bu görüşler, çok büyük alanlarda çok uzun bir sürede farklı biçimlerde yaşanan bu olayı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Araplar ile Türkler ve yerli halklar arasında Türkistan, Kafkasya gibi cephelerde 7.-8. yüzyıllarda yapılan savaşlar daha önce ayrıntılı bir şekilde birkaç kere incelenmiştir.³ Bu çalışmada ise Türklerin kalabalık bir biçimde İslâmiyete geçtikleri 10.-11. yüzyıllarda Türklerdeki *Teğri* ve İslâm'daki *Allah* kavramlarının algılanması karşılaştırılacak, aralarında benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır.⁴

I. Türklerdeki *Teğri*-İslâm'daki *Allah* Kavramlarının Benzerlikleri

1126-1199 yılları arasında yaşamış olan Malatyalı rahip Süryani Mihail'e göre Türkler (Oğuzlar) hep gökte bulunan tek bir tanrıya inanıyorlar, gökyüzünü tanrı kabul ediyorlardı; başka bir şeyi duymadıkları gibi, başka yorumları dinlemeye de hazır değillerdi (*Michael/Bedrosian* 160; *Michael/Moosa* 600-601; *Mihail/Andreasyan* 6, 10). Türkler gökyüzünü tek tanrı olarak kabul ediyorlardı;

² Bu görüşü savunan bilimsel çalışmalardan ve popüler nitelikli eserlerden örnekler için bkz. Togan 78; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* 316; Danişmend 20-21, 137-148; Turan, "Türkler ve İslâmiyet" 467-468; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* I-150-153; Günay ve Güngör 174, 209, 217. Barthold ise daha 1927'de Türklerin İslamlaşmalarında maddî etkenlerin inanç benzerliğinden daha fazla öneme sahip olduğu görüşünü savunmuş, dinler arası benzerlik görüşünü reddetmiştir (Barthold, *Orta-Asya* 56-58). Turan aslında Türklerin İslamlaşmalarında Barthold'un işaret ettiği ticaret, gezgin dervişler, etkileşim, Maverâünnehir'deki yerleşik İslâmî kültürün çekiciliği, İslâm dininin diğer dinlere göre daha evrensel olması iddiası gibi çeşitli faktörler olduğunu belirtmiş ve buna siyasi nedenleri de eklemiştir. Günay ve Güngör, Barthold'un, Turan'ın, Danişmend'in ve Kafesoğlu'nun görüşlerini benimseyerek bunları derlemişlerdir (Günay ve Güngör 172-174, 194-195, 201-205, 208-213; Turan, "Türkler ve İslâmiyet" 467; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* I-153, 155-156). Erdem de Turan'ın izinden giderek, Türklerin İslamlaşmalarında en büyük etkenin, onların geleneksel dinî inanışlarıyla İslâm'ın arasında büyük benzerlik bulunması olduğunu savunmuştur (Erdem 87-88). Biçer ise, Türklerin İslamlaşmaları konusunda yaptığı çalışmada daha önceki görüşlere yer vermiş, bu sürecin pek çok farklı nedenden dolayı meydana geldiğini ortaya koymuştur. Bu nedenler arasında, Türklerin inanışları ile İslâm arasındaki benzerliklere haklı olarak yer verilmemiştir (Biçer 41-142). Nitekim Biçer, Türklerdeki Gök Tanrı inancıyla İslâm'daki Allah inancının benzerlikleri nedeniyle Türklerin Müslüman oldukları görüşünü eleştirmiş, bu görüşün yanlış ve eksik taraflarını göstermiştir (Biçer 30-31). Son olarak Karatay da Türklerin İslamlaşmaları konusunda bugüne kadar geliştirilen tezlere haklı eleştiriler yöneltmiş ve Türk inançları ile İslâmiyet arasındaki benzerliklerin Türklerin İslamlaşmaları üzerinde pek de büyük etkiler yaratmadığını vurgulamıştır (Karatay 31-43, 121-199). Esasen unutulmamalıdır ki Turan, Danişmend ve Kafesoğlu bu görüşlerini biraz da kendi yaşadıkları dönemin siyasi durumu nedeniyle geliştirip savunmuşlardır; çalışmalarındaki dinî-ideolojik kaygılar fark edilebilmektedir. Tanyu da derleme niteliğindeki çalışmasında eski Türklerdeki tek tanrı inancı ile bunun İslâm'la paralelliklerini bütünüyle İslâmî bir bakış açısıyla ele almıştır (Tanyu).

³ Bu konuda bkz. Barthold, *Turkestan* 180-192; Gibb; Günay ve Güngör 175-187; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* 142-145, 169-170; Karatay 45-120; Yıldız 23-68.

⁴ Türklerin Budizm, Hristiyanlık, İslâmiyet, Maniheizm, Musevilik ve Zerdüşçülük gibi dinleri benimsemeden önceki inanışları konusunda bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Tarihi kaynaklara ve modern araştırmalara bakıldığında, eski Türk inançlarının çeşitli köklerden oluştuğu görülmektedir. Bunların arasında *Teğri* (Gök Tanrı), Umay, doğa varlıkları, gök cisimleri ve atalar kültü sayılabilir (Günay ve Güngör 33-104; İnan, *Eski Türk Dinî Tarihi* 1-61; Kafesoğlu, *Eski Türk Dinî* 7-67; Roux 17-300). Eski Türklerin evren algıları ve kozmolojileri için bkz. Esin 19-176.

Süryani Mihail'in döneminde bile, Türkler arasında cahil birisine bu tanrının kim olduğu sorulsa bu kişi *Kök Teğri* cevabını verirdi, çünkü Türklerin dilinde *Kök* "mavi", *Teğri* de "tanrı" anlamına geliyordu⁵ ki bu sözün temeli, gökyüzünün tanrı olmasına ilişkin inançlarıydı. Türkler Arapların tek bir tanrıya inandıklarını öğrendiklerinde ise Arapların dinini kabul etmişlerdi (*Michael/Bedrosian* 160-161; *Michael/Moosa* 602; *Mihail/Andreasyan* 11).⁶ Süryani Mihail'in söz konusu ifadesi, Türklerdeki *Teğri* ve İslâm'daki *Allah* algılamalarının aynı olduğunu düşünen araştırmacıların başlıca dayanaklarından olmuştur. Türklerin kendi tanrılarıyla Allah'ı özdeşleştirmelerinin bir örneği, Karahanlı döneminden kalma Türkçe *Kuran* çevirisinin Rylands nüshasında Arapça *Allâh* ve *Îlâh* ile Farsça *Hudây* (*Hüda*) ve *Perverdigâr* yalnızca birkaç kez geçerken bunların dışında hep Türkçe *Teğri* ve *İdi* kelimelerinin kullanılmış olmasıdır (Ata 213, 399-402, 647-653, 807, 928, 942). Yine benzer şekilde, St. Petersburg Asya Halkları Enstitüsü Kitaplığı Kod.332'de 2475 numarada kayıtlı olan 12.-13. yüzyıl Harezmi Türkçesi *Kuran* tefsirinde *Tağri* ve *Teğri*, Arapça *Allâh* yerine kullanılmıştır (Boroskov 250, 262). 12. yüzyılın ünlü Türk mutasavvıfı Hoca Ahmed Yesevî'nin Türkçe şiirlerinin derlendiği *Divan-ı Hikmet*'te (*Dîvân-ı Hikmet*) Allah için *Allâh*⁷, *Hakk*⁸, *Hüdâ*⁹, *Îlâh*¹⁰, *Îzid*¹¹, *Mevlâ*¹²,

⁵ Süryani Mihail'i Türkçeye çeviren Andreasyan, bu adı *Gök Tangri* olarak vermiştir (*Mihail/Andreasyan* 11). Süryani Mihail'in eserinin günümüze ulaşan tek Süryanice nüshasının Moosa tarafından hazırlanan İngilizce çevirisinde, bu ad *qan tangri* şeklinde yazılmıştır (*Michael/Moosa* 602). Eserin Ermenice nüshalarında ise bu ad *gon tangri* ve *Ko'k'tanghri* olarak geçmektedir ki Bedrosian, *gon*'un yanlış yazım olup metindeki aslının *gok* olması gerektiğine işaret etmiştir (*Michael/Bedrosian* 160).

⁶ Ancak Süryani Mihail, eserinde başka bir yerde Türklerin dünyaya dağılmadan önce yaptıkları bir toplantıda, her boyun gidip yerleşeceği bölgenin dinini kabul edecekleri konusunda anlaşmalarını anlatmıştır. Güneye inenler Hristiyanlarla ve kâfirlerle karşılaşmışlar, onların dinlerini benimsemişler ve yazarın döneminde bile bu inançlarını korumuşlardır; bunların bir kısmı Hristiyan, bir kısmı da puta tapan kâfirler (Budistler) olmuşlardır. Kuzeye giden ve yazarın döneminde Yunan Krallığı'na (Bizans İmparatorluğu) komşu olup *Kumanlar* olarak adlandırılanlar Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Batıya ya da dünyanın merkezine gidenler ise Araplarla karışarak onların inancını kabul etmişlerdir (*Michael/Bedrosian* 161-162; *Michael/Moosa* 601; *Mihail/Andreasyan* 10). Süryani Mihail, devam ederek Türklerin İslamiyete geçmelerinin üç sebebinin olduğunu belirtmiştir. Ona göre ilk sebep, yukarıda sözünü ettiğimiz inanç benzerliğidir. İkinci sebep, Arapların Sasanî İmparatorluğu'nu fetihlerinin Arap İmparatorluğu'nu geriye kalan tek büyük devlet olarak bırakmasının ardından bölgede bulunan Türklerin Müslüman olmalarıdır. Bu Türkler göç ettikten sonra kendi dillerini konuşan ırkdaşlarıyla karşılaşmışlardır; daha önce aralarında yaptıkları bir anlaşma gereğiyle bu ırkdaşları, sözü edilen yeni dini kabul etmişlerdir. Üçüncü sebep ise Türklerin Arapların Yunanlara (Bizanslılar) karşı yaptıkları savaşlarda paralı asker olarak savaşırken mamur ülkelerde yağmayla geçinmeye başlamaları, İslam Peygamberi Muhammed'in puta tapmayı bırakıp Müslüman olmaları karşılığında kendilerine mamur ve iyi ülkeler verileceğine ilişkin vaadini Araplardan duyunca da bu arzusunun teşvikiyle İslamiyete geçmeleridir (*Michael/Bedrosian* 161-162; *Michael/Moosa* 602-603; *Mihail/Andreasyan* 11-12). Kısacası Süryani Mihail, Türklerin İslamiyete geçmelerinin birden fazla sebebinin bulunduğunu, bunların inanç benzerliklerinin yanı sıra siyasi ve ekonomik sebepler de olduğunu belirtmiştir.

⁷ HAY 44-46, 49-53, 56-58, 60-62, 67, 69, 71-74, 76, 78, 81-84, 86-88, 90, 93, 96-97, 104, 107, 125, 130, 134-135, 139, 141-144, 147-151, 153-154, 157-158, 161, 163-164, 167, 177-179, 182, 184, 186-187, 189-194, 196-197, 201-205, 208-210, 212, 214-216, 218-220, 227, 232-234, 237, 240-241, 244-246, 253-258, 263-267, 272, 275-280.

*Rabb*¹³, *Yezdân*¹⁴ gibi Arapça ve Farsça adların çok daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Aynı şekilde, Allah'ın sıfatlarının Arapça ve Farsça karşılıkları olan *Hâlik*¹⁵, *Hâzret*¹⁶, *Hvâce*¹⁷, *Hû*¹⁸, *Kâdir*¹⁹, *Qahhâr*²⁰, *Perverdigâr*²¹, *Rahîm*²², *Rahman*²³, *Sübhân*²⁴ gibi terimler de metinde sıklıkla geçmektedir. Ancak buna rağmen, eserde *Teñri*²⁵, *Bir ve Bar (Bir ve Var)*²⁶, *İrklik*²⁷, *Uğan*²⁸ ve *Yaratkan*²⁹ gibi Türkçe terimlerin Arapça-Farsça kelimelere oranla az da olsa yer aldığı görülebilmektedir. Türkçe terimlerdeki bu düşüşün nedeninin, *Divan-ı Hikmet*'in mevcut nüshalarının Hoca

⁸ HAY 44-47, 49, 53-60, 63-68, 71-74, 77-80, 82, 85-88, 90, 92-94, 96-98, 100, 102-103, 106, 122, 126-127, 129, 131-132, 135, 138-139, 141, 143-152, 154, 158-162, 164-165, 168-169, 171-172, 176, 178, 180-183, 186-187, 192-195, 197-210, 212-219, 221, 224, 226, 228-229, 232-238, 243-249, 251-255, 258-260, 263-269, 271-282, 285.

⁹ HAY 46, 62, 69, 72, 84, 86-87, 92, 96, 100-101, 104-105, 128-129, 131, 133, 138, 140-143, 152-153, 168, 172, 175-176, 190, 196, 199, 204, 206, 216-217, 224-225, 226-227, 235, 237-238, 242, 244, 257, 259, 264, 276, 279, 282. *Divan-ı Hikmet*'te *Bir Hüdâ* şeklinde yarı Türkçe-yarı Farsça bir terim de geçmektedir (HAY 230).

¹⁰ HAY 58-59, 94, 99, 101-102, 105-109, 124, 132, 138, 148, 201, 210, 233-234, 236, 275.

¹¹ HAY 208, 210, 225, 250, 290.

¹² HAY 45, 89-90, 97, 99, 102, 128, 148, 181, 229, 254, 277.

¹³ HAY 51, 53, 100, 105, 108, 121-122, 130, 134, 139, 147, 160, 162, 167, 176, 179, 203, 215, 231, 233, 282.

¹⁴ HAY 67, 284.

¹⁵ HAY 56, 94, 121, 125, 155, 191, 274.

¹⁶ HAY 95, 121, 148, 158, 172, 176, 185, 187, 224, 258, 270, 274, 280.

¹⁷ HAY 57-60, 90, 217, 220, 254-255, 265, 276, 283.

¹⁸ HAY 49, 60, 63, 88, 96, 135, 138, 142, 150, 153, 162, 173, 175, 199, 200-201, 203, 206-207, 210-211, 226, 240, 257, 262, 269, 277.

¹⁹ HAY 77, 94-96, 99, 101, 108, 152, 212, 232-233, 282.

²⁰ HAY 62, 105, 158, 213, 226, 267.

²¹ HAY 46, 66, 81, 97, 159, 198, 212, 248.

²² HAY 97, 102, 125, 255, 280, 284.

²³ HAY 81, 93, 97, 105, 125, 129, 140, 144, 153, 161, 164, 213, 218-219, 251, 258, 264, 280, 284.

²⁴ HAY 54, 56, 93, 137, 144, 154, 159, 176, 193, 212, 229, 236, 263, 272, 284.

²⁵ HAY 65, 72, 103, 162, 164, 184-185, 191, 204, 216, 232, 265, 282.

²⁶ HAY 60-63, 85, 95, 97, 129, 160, 164, 178, 220.

²⁷ HAY 267.

²⁸ HAY 83, 217, 290.

²⁹ HAY 44, 66, 73, 108, 178.

Ahmed Yesevî'nin yaşadığı dönemden çok daha sonraki yüzyıllardan kalması ve bunların çoğaltılması sırasında dışarıdan oldukça miktarda eklemelerde bulunulmuş olduğu³⁰ düşünülebilir.³¹ Çalışmamızın bu bölümünde, 10.-11. yüzyıllarda yaşamış olan gayrimüslim Türklerin Teñri anlayışı ile İslâm'ın kutsal kitabı *Kuran*'a göre Allah'ın arasındaki benzerlikler incelenecektir.³²

I.a. Teñri'nin Yaratıcılığı ve Doğa İşlerini Denetlemesi

İncelenmekte olan dönemde Türklerin Teñri'nin yaratıcılığına ve doğa işlerini denetlediğine inandıklarına ilişkin bilgiler, Kaşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kāşğarī) tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılan *Divanu Lügati't-Türk'te* (*Divānu Luġāti't-Turk*) bulunmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, *Divan-ı Hikmet'te* Tanrı'nın sıfatları arasında *Yaratқан* yani “Yaratan, Yaratıcı” geçmektedir (HAY 44, 66, 73, 108, 178).³³ *Kuran*'da da Allah'ın aynı vasıflarına atıf yapılan pek çok örnek mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı Türkçe deyişlere göre Teñri dünyayı (Kaşgarlı Mahmut I-303), yeri (Kaşgarlı Mahmut III-52) ve insanları (Kaşgarlı Mahmut II-303, 315) yaratarak dağlarla yeri bastırmıştır (Kaşgarlı Mahmut II-77). Aslında Türklerin her şeyin yaratıcısı tek bir tanrıya tapmalarına ilişkin kayıtlar, 11. yüzyıldan daha öncesinde Türk (Göktürk) Kağanlığı³⁴ döneminde de

³⁰ *Divan-ı Hikmet'in* nüshalarına sonradan yapılan eklemeler hakkında bkz. HAY 18.

³¹ Müslüman telkincilerin gayrimüslim Türk-Moğolları nasıl eski dinlerine uygun olarak İslam'a çektiklerine ilişkin tipik bir örnek, 13. yüzyıl Anadolu'sundan bilinmektedir. Mevlana Celaleddin Rumî'nin oğlu Sultan Veled, İlhanlı komutanlarından Emir İreñcin'le konuşurken İreñcin ona Budist bahşlarının kırk tanrısından bahsetmiş, Sultan Veled ise ona bu kırkın arasında elbette birisinin büyük olduğunu, nasıl ki İlhanlı devletinde de devlet memurlarının arasından birisinin han olduğunu açıklayarak İreñcin'i ikna etmiş, İreñcin de Mevlevî tarikatına katılmıştır (Togan 265).

³² Erdem, Turan'a ve Râsoniy'e dayanarak eski Türklerde Gök Tanrı'nın yaratıcı ve kadir-i mutlak, tek, ezeli ve ebedi, eşi, benzeri olmayan, öldüren, iradesine göre hükmeden, yardım eden, cezalandıran, koruyan, insanlara bilgi veren, her şeyin en iyisini bilen, yol gösteren ve kulun duasını kabul eden bir tanrı olarak algılandığını yazmıştır. Gök Tanrı'nın bu sıfatlarının İslam'daki Allah anlayışıyla benzerlik taşıdığını belirten Erdem'e göre, Gök Tanrı inancının “ilahi dinler” olarak adlandırıldığı Sami dinlerinden farkı, Gök Tanrı'nın tapınaklarının olmamasıdır (Erdem 81). Çalışmamızda görüleceği üzere, Erdem'in öne sürdüğü benzerliklerin çoğu gerçekten de mevcutken, bir kısmı mevcut değildir.

³³ *Divan-ı Hikmet'te* bu Türkçe terimin yanı sıra onun Arapçası olan *Hâlik'e* de yer verilmiştir (HAY 56, 94, 121, 125, 155, 191). Karahanlı dönemi *Kuran* çevirisinin Rylands nüshasında, bu sıfat *Divan-ı Hikmet'teki* gibi *Yaratқан* (*Yaratan*) şeklinde geçmektedir (Ata 755).

³⁴ Türkiye'de yapılan çalışmalarda kullanılan *Göktürk* biçiminin anlamı tartışmalı olup dünya literatüründe de pek yer almamaktadır. Nitekim Türkiye'de son zamanlarda yapılan bazı çalışmalarda da bu adın yerine doğrudan *Türk* adının kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Erkoç 37). Biz de bu uygulamaya katılıyoruz; o yüzden, okuyucularımızın Türkiye'de *Göktürk* olarak bilinen Türk halkıyla tarihteki diğer Türk halklarını karıştırmamaları için, bu çalışmamızda *Göktürk* adını yalnızca gerekli yerlerde parantez için verdik.

bulunmaktadır.³⁵ *Kuran*'a göre de Allah gökleri, yerleri, ikisi arasındakileri, güneşi, ayı, dağları, ırmakları³⁶, insanları, eşlerini, insanların çeşitli organlarını³⁷, hayvanları, bitkileri, ağaçları, meyveleri³⁸, gölgelikleri, barınakları, gemileri, yolları, nice işaretleri (Nahl 16/15-16, 81; Yâsîn 36/42; Zuhruf 43/10, 14), geceyi, gündüzü (Kasas 28/73; Mü'min 40/61), hayatı, ölümü (Mülk 67/2) yaratmış, hatta her şeyin yaratıcısı olarak tarif edilmiştir (Mü'min 40/62). Allah Haşr Suresi 24. Ayet'te "yaratan, yoktan var eden, şekil veren" olarak tanımlanmış, yaratanla yaratılan arasındaki ayrım diğer bazı surelerde açıkça belirtilmiştir (Nahl 16/17; Vâkı'a 56/59, 72). En'am Suresi 73. Ayet'te Allah'ın yaratma işlemini "Ol" diyerek gerçekleştirdiği anlatılmıştır; *DLT*'te de o dönemin Türklerinin "Tanrı öyle diledi" şeklinde bir deyimlerinin olduğu belirtilmiştir (Kaşgarlı Mahmut III-271) ki bu, Teñri'nin yaratmadan önce yaptığı şey olarak yorumlanabilir. *Kuran*'da ayrıca Allah'ın hem diriltici hem de öldürücü olduğu belirtilmiştir; *DLT*e göre de Türkler

³⁵ Bizanslı tarihçi Theophylaktos Simokattēs, Türklerin (Batı Türkler/Batı Göktürkler) göğün ve yerin yaratıcısı tek bir tanrıya taptıklarını belirtmiştir (Theophylactus Simocatta 7.8.14). Türk Kağanlığı yazıtlarında yaratıcı bir güç, bazen adı verilmeden, bazen de adı verilerek anılmıştır. KTY'nın Doğu Yüzü'nün 1. satırına göre üstte mavi gök, altta yağız yer kılındığında (yaratıldığında) ikisinin arasında insanoğulları kılınmışlardır. Aynı cümle BKY'nda Doğu Yüzü'nün 2. satırında da geçiyorsa da satır zarar gördüğünden cümle okunamaz durumdadır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 51, 80; Tekin, *Orhon Yazıtları* 8-9, 36-37). Schmidt, burada yaratıcı varlığın belirtilmemesini dayanak alarak bahsi geçen cümlede yaratıcının muhtemelen Teñri olmasına karşılık, Türklerde (Göktürkler) Teñri'nin yaratıcı bir vasfının bulunduğu ilişkin genellikle açık bir vesika ve kanıt olmadığını ileri sürmüştür (Schmidt 74, 79). Burada geçen *Kök Teñri* ifadesi tanrıyı değil, fiziksel anlamdaki mavi gökyüzünü belirtmektedir, zira "mavi gök" burada "yağız yer" ve "insanoğulları" ile birlikte yaratılan nesnelere arasında sayılmıştır. Kafesoğlu ve Yıldırım da burada geçen *Kök Teñri* ifadesinin tanrıyı değil gökyüzünü belirttiğini, bu ikisinin karıştırılmaması gerektiğini belirtmişlerdir (D. Yıldırım, "Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz" 115; Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* 59). Roux ise bu cümlede doğrudan "yaratmak" fiilinin kullanılmaması nedeniyle burada yoktan var etme biçiminde bir yaratmadan söz edilemeyeceğini savunmuştur (Roux 110-111). BKY D1'de ve G13'te geçen *Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kağan* unvanı, Türklerin (Göktürkler) Teñri'nin yaratıcı olduğuna inandıklarını açık bir kanıttır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 79, 99; Tekin, *Orhon Yazıtları* 36-37, 54-55). Türk Kağanlığı yazıtlarında ve Theophylaktos Simokattēs'in ifadelerinde Teñri'nin tek yaratıcı olarak görülmesi, onun diğer kutsal varlıklardan ayrı ve üstün olarak düşünüldüğünü göstermektedir. *DLT*'te Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı 11. yüzyıl Türk deyişi *Uluğluk Teñrige* yani "Ululuk Tanrınıdır" (Kaşgarlı Mahmut I-150) da bu şekilde anlaşılabilir. Bunların dışında, Çin'de Türk olması muhtemel Zhou 周 Hanedanı'ndan (MÖ 1046-MÖ 256) itibaren mevcut olan inanışlara göre de Tian 天 görünmez ve yaratıcıdır. Bu anlayış, eski Türklerdeki Teñri anlayışı ile birebir örtüşmektedir. Nitekim bu inanış da Çin'e Shang 商 Hanedanı döneminden (MÖ 1600-MÖ 1046) sonra, Zhou Hanedanı döneminde girmiştir (Eberhard 76).

³⁶ Bu konuda bkz. A'raf 7/54; Bakara 2/22; En'am 6/73; Furkân 25/59; Fussilet 41/37; Gâşiyeye 88/18-20; Hadid 57/4; Hüd 11/7; İbrahim 14/32; Kâf 50/6-7, 38; Mülk 67/3; Mü'min 40/64; Nahl 16/3, 15-16; Ra'd 13/2-3; Secde 32/4; Şems 91/5-6; Şûrâ 42/29; Yûnus 10/3; Zuhruf 43/9-10; Zümer 39/46.

³⁷ Bu konuda bkz. Beled 90/8; Furkân 25/49; Hac 22/5, 66; Kâf 50/16; Mü'minün 23/115; Nahl 16/4, 70, 72, 78; Necm 53/32; Nisâ 4/1; Secde 32/7; Tâ-Hâ 20/55; Vâkı'a 56/57-62; Zuhruf 43/12.

³⁸ Bu konuda bkz. Furkân 25/49; Gâşiyeye 88/17; Kâf 50/7; Mü'min 40/79; Mü'minün 23/20; Nahl 16/5, 8; Ra'd 13/3; Vâkı'a 56/72; Yâsîn 36/36, 71; Zuhruf 43/14.

Teñri'nin çocuk doğurtabileceğine ve ölü diriltebileceğine inanmışlardır (Hicr 15/23; Kaşgarlı Mahmut II-173, 179, 200, 324, III-424).³⁹

Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı Türk deyişlerine göre 11. yüzyılda Türkler Teñri'nin bulut belirtmek, sel akıtmak (Kaşgarlı Mahmut I-212), yağmur yağdırmak (Kaşgarlı Mahmut II-316, III-53, 95), kar yağdırmak (Kaşgarlı Mahmut II-347), yel estirmek (Kaşgarlı Mahmut I-266), şimşek çaktırmak (Kaşgarlı Mahmut II-356), bitki bitirmek (Kaşgarlı Mahmut I-225) gibi doğa olaylarını kontrol edebildiğine inanıyorlardı. *Kuran*'a göre yaratma işi gibi dünya işlerinin gerçekleşmesi için emretmek de Allah'a mahsustur (A'râf 7/54). Allah gökleri ve yeri yarattıktan sonra dünyanın işlerini yerli yerince düzene koymuştur (Yûnus 10/3). Gökten su/yağmur indiren, yeryüzünü ölümünden sonra bununla diriltiren, bu suyla insanlar ve hayvanlar için çeşitli ürünler çıkaran⁴⁰, yağmurun müjdecisi olarak rüzgârları yollayan (Furkân 25/48; Rûm 30/46, 48), çeşitli hayvanlar aracılığıyla muhtelif ürünler yaptıran (Mü'minûn 23/21; Nahl 16/66-69), denizde gemiler yürüten, yeryüzünde yollar açan (Hac 22/65; İsrâ 17/66; Rûm 30/46; Tâ-Hâ 20/53), yerin üzerine düşmesin diye göğü tutan (Hac 22/65), güneşin, ayın, gölgenin, gündüzün, gecenin hareketlerini kontrol eden (Furkân 25/45-47; İbrahim 14/33; Kasas 28/71-72; Ra'd 13/3; Yâsîn 36/37-40) hep Allah'tır.

I.b. Teñri'nin Mutlak Güç Sahibi Olması ve Hükümdarlığı

DLT'te Kaşgarlı Mahmud, *Uğan* kelimesini “her şeye gücü yeten, kadir” olarak çevirmiş ve Türklerde “gücü yeten Tanrı” anlamında *Uğan Teñri* biçiminde bir deyim olduğunu aktarmıştır (Kaşgarlı Mahmut I-77). Aynı kelime, *Divan-ı Hikmet*'te birkaç kez geçmektedir (HAY 83, 217, 290).⁴¹ Söz konusu eserde Tanrı'nın sıfatları arasında ayrıca Türkçe *İrklik* (*Erkli, Güçlü*) görülmektedir (HAY 267). *Divan-ı Hikmet*'te Tanrı'dan bazen *Pâdişâh* (HAY 95) ve *Şâh* (HAY 95) biçiminde söz edilmiş olması, bu inancın birer örneğidir. Türk Kağanlığı döneminde de aynı inancın varlığı

³⁹ Danişmend de yaratıcılık konusunda iki din arasındaki benzerliğe vurgu yapmıştır (Danişmend 139-143).

⁴⁰ Bu konuda bkz. Abese 80/24-32; Bakara 2/22; Furkân 25/49; Fussilet 41/39; Hac 22/5, 63; İbrahim 14/32; Kâf 50/9-11; Lokman 31/34; Mü'minûn 23/18-20; Nahl 16/10-11, 65; Secde 32/27; Şûrâ 42/28; Ra'd 13/17; Rûm 30/48, 50; Tâ-Hâ 20/53; Vâkı'a 56/63-70; Yâsîn 36/33-35; Zuhuruf 43/9.

⁴¹ *Divan-ı Hikmet*'te bu kelimenin Arapça karşılığı *Kâdir* de yer almaktadır (HAY 77, 94-96, 99, 101, 108, 152, 212, 232-233, 282).

bilinmektedir.⁴² Buradan anlaşıldığına göre Müslüman olmadan önce de Türkler, Teğri'nin her şeye gücünün yettiğine inanıyorlardı. İslâm'daki Allah da *Kuran*'da pek çok ayette mutlak güç sahibi, kuvvetli, çok kuvvetli, düzeltip ıslah ettiren, dilediğini yaptıran ve her şeye hakkıyla gücü yeten olarak tanımlanmıştır.⁴³ *Kuran*'da bazı ayetlerde Allah'ın hüküm ve hikmet sahibi olup hükümlerini elinde bulundurduğu (En'âm 6/73; Haşr 59/24; Mülk 67/1), göklerdeki, yerdeki, insanların, mülkün gerçek sahibi olduğu (En'âm 6/12, 73; Hac 22/78; Haşr 59/22; Nisâ 4/171) belirtilmiştir. Türk Kağanlığı döneminde de Türklerin buna benzer olarak Teğri'yi aynı zamanda evrenin hükümdarı olarak algılamış olmaları mümkündür.⁴⁴

⁴² İh Asgat (İhe Ashete) ya da Höl Asgat Yazıtı'nın yanında keşfedilen bir taşta (Radloff'a göre *Iche-As'chete Ab Yazıtı*, Orkun'a göre *Ihe-Ashete c Yazıtı*, Malov'a göre *II. İhe-Ashete Yazıtı*) bulunan kısa yazıtta 1. satırda *Üze Teğri erklig ermiş* ifadesi geçmektedir. Bu ifadeyi yalnızca *Öze Teğri erklig m.....kmş* olarak okuyan ve sonraki çalışmalarda *emiş* olarak okunan yerin okunmadığını belirten Radloff'a göre, bu ifadenin anlamı "Oben der Himmel mächtig... (üstteki kudretli gök...)" şeklindedir (Radloff I-258). Orkun, Radloff'a dayanarak bu ifadeyi *Üze Teğri erklig...k mş* şeklinde okumuş ve anlamını "üstteki kudretli sema" olarak vermiştir (Orkun 315). Malov da Radloff'a dayanmış, ifadeyi *Üze teğri erklig...kmş* olarak okumuş ve çevirisini "Vverhu sil'noye Nebo (Üstteki güçlü Gök)" şeklinde yapmıştır (Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* 46). Ancak, Ösawa'nın yazıt üzerine yaptığı yeni bir çalışmada *Üze Teğri erklig* ifadesinden sonra *emiş* kelimesinin olduğu gözükmektedir (Ösawa, "Revisiting Khöl-Asgat Inscription" 28). Ünal'a göre de bu ifadenin anlamı "Yukarıdaki Gök (Tanrı) kudretli imiş" şeklindedir (Ünal 273-274). Yazıttaki bu ifade, Türklerin (Göktürkler) gözünde Teğri'nin kudretli oluşunun dile getirilmesidir.

⁴³ Bu konuda bkz. En'âm 6/65; Fussilet 41/39; Hac 22/40; Haşr 59/23-24; İbrahim 14/47; Mücadele 58/21; Mülk 67/1-2; Mü'minün 23/18; Nahl 16/70; Rûm 30/50; Secde 32/6; Şûrâ 42/19, 29; Yâsin 36/38; Zuhuruf 43/9. Danişmend, iki din arasında yaratıcılık konusunda olduğu gibi mutlak güç sahipliği alanındaki benzerliklere de değinmiştir (Danişmend 139-143).

⁴⁴ Radloff, OY 12'yi (Radloff'a ve Orkun'a göre Sağ Taraf 4. satır) *Üze Teğri Kan lüi yılka yetinç ay...* ifadesiyle başlayarak okumuş, bunu "Oben ist der Himmel-Chan. Im Drachen-Jahre im siebenten Monate... (Üstte Gök-Han vardır. Ejderha yılında yedinci ayda...)" şeklinde çevirmiştir. Orkun, Radloff'u takip ederek bunu aynı şekilde okumuş ve çevirisini "Üstte gök han ejderha yılında yedinci ayda..." olarak yapmıştır (Orkun 130; Radloff I-251). Malov da aynı şekilde bir okuma yapmış ve onu "Vverhu (yest') nebesny han. V god drakona v sed'moy mesyats... [Üstte (orada) göksel han. Ejderha yılının yedinci ayında...]" olarak çevirmiştir (Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* 9-10). Ancak Clauson, bu okumaları düzelterek metinde *üze teğri [koñ] yılka yetinç ay...* ("Heaven is above [Gök üsttedir]" ve "in the seventh month of the Sheep Year [Koyun Yılı'nın yedinci ayında]) yazdığını belirtmiştir (Clauson, "The Ongin Inscription" 183, 187, 189). İfadeyi Clauson gibi *üze teğri koñ yılka yetinç ay* ve *Üze teğri; koñ yılka yetinç ay* olarak okuyan Tekin, bunu "Above is Heaven (?) [Üstteki Gök'tür (?)]" ve "...in the seventh month of the Sheep Year (Koyun Yılı'nın yedinci ayında...)" şeklinde çevirmiştir (Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* 256, 292; Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* 224, 254). Dobrovits, Clauson'ın okumasına katılarak bu ifadeyi *üze teğri koñ yılka yetinç ay* biçiminde okumuştur (Dobrovits 148). Berta da bu ifadeyi *üze teğri koñ yılka yetinç ay* şeklinde okuyarak çevirisini "Yukarıda Tengri. Koyun yılının, yedinci ayında..." biçiminde yapmıştır (Berta 210, 215, 220). Aydın ve Şirin User aynı şekilde bu ifadeyi sırasıyla *üze teğri koñ yılka yetinç ay...* ve *üze teğri koñ yılka yetinç [ay]...* şeklinde okumuşlardır (Aydın, "Ongi Yazıtı" 27, *Orhon Yazıtları* 126; Şirin User, *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları* 468). Erdal ise yazıttaki bu kısma bugüne kadar getirilen okuma önerilerine karşı çıkararak, bu kısma *üze teğri erklig elsiretmış yit[ürmiş]...* şeklinde bir okuma önermiştir (Erdal 365, 370). Ancak Ösawa, Ramstedt'in ve Yadrintsev'in yazıttan aldıkları kopyalarda bu kısmın *üze teğri koñ yılka yetinç ay...* olarak yazıldığını görüldüğünü belirtmiş ve bu ifadeyi "Over, Täñri Qan...in June of the Lüi (Dragon) year [Üstte, Teğri Kan...Lüi (Ejderha) yılının Haziranı'nda]" şeklinde çevirmiştir (Ösawa, "Revisiting the Ongi inscription", 191-192). Ölmez de metni aynı şekilde okumuş ve çevirisini "Yukarıda gök (var), koyun yılının yedinci ayında..." biçiminde yapmıştır (Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 191, 193; Ölmez, "Ongi Yazıtı" 50, 52, 54). OY'nın dışında, Ulaanbaatar'da (Ulan-Bator) bulunan ancak yarısı kayıp olan kiremit yazıtta da 3. satırda *Kan Teğri*

I.c. Teñri'nin Koruyuculuğu ve Cezalandırıcılığı

Türkler arasında Teñri'nin koruyucu olduğuna ilişkin inançlar ve sözler hakkında *DLT*'te bazı örnekler bulunmaktadır. Bunlara göre Teñri kişiye ikramda bulunur (Kaşgarlı Mahmut I-53, 330, III-347), kişinin işini iyiliğe koyar (Kaşgarlı Mahmut I-171), kişiyi yüceltir (Kaşgarlı Mahmut I-304), kişiyi korur (Kaşgarlı Mahmut II-162), kişiyi kurtarır (Kaşgarlı Mahmut II-192, 201), kişiyi zenginleştirir (Kaşgarlı Mahmut II-325). Hatta Türklerde “O Tanrı seni bana sevdirdi” diye bir söz de bulunmaktadır (Kaşgarlı Mahmut II-185). Benzer inanışlar, daha önceki Kafkasya Hunlarında görülmektedir.⁴⁵ *Kuran*'a göre de inananlara yardım etmesi üzerinde bir hak olan Allah, merhamet etmeyi kendine gerekli kılmıştır (En'âm 6/12; Rûm 30/47); Allah, özellikle inananlara ve kendi dinine yardım edenlere karşı çok merhametlidir, rahmandır, rahimdir (esirgeyen, bağışlayan), güvenlik verendir, gözetip koruyandır, tehlikelerden ve sıkıntılardan kurtarandır.⁴⁶ Allah'ın başta insanlar olmak üzere canlılar üzerindeki rahmetinden, lütufkârlığından, insanlara nimet ve rızık vermesinden, hayatlarını kolaylaştırıcı nesnelere yaratmasından, zor durumda olanlara yardım etmesinden hatta onları cennetle ödüllendireceğinden pek çok ayette söz edilir.⁴⁷ Tevbe Suresi 25.-26. Ayetler'e göre Allah, Huneyn Savaşı'nda Müslümanlar bozguna uğradığı sırada Müslümanlara yardım etmiş, onlara kendi katından güven duygusu ve huzur indirmiş, bir de Müslümanların göremediği ordular indirerek düşmanların yenilmesini sağlamıştır. Enfâl Suresi 17.

adı görülmektedir (Orkun 354). Movsês Dasxurancı, Kafkasya Albanyası'nın tarihini anlattığı *Patmut'ıwn Atuanic* adlı eserinde, Kafkasya Hunlarının *Teñri Kan* (Tanrı Han) adındaki bir tanrılarında söz etmektedir. Ona göre Hunlar, taptıkları devasa vahşi bir canavar olan bu tanrılarını *T'angri Xan* (Teñri Kan) olarak adlandırmaktadırlar ve Farslar da bu tanrıya *Aspandiat* demektedirler (HoCA 156). Nitekim Tanrı Dağları'nın en yüksek ikinci zirvesi de *Han Teñri* (Kırgızca *Han-Teñiri*, Kazakça *Han Tãjiri*) adını taşımaktadır. Bu bağlamda, eski Türklerin Teñri'yi evrenin hükümdarı, kağanları da onun yeryüzündeki temsilcileri olarak görmüş olabilecekleri söylenebilir. Bu konuda ilginç bir anekdot, 921-922'de Bağdad'dan Abbasi Halifeliği elçisi olarak Etil (Volga) Bulgarlarına giden İbn Fadlan'ın (Ahmed bin Fadlan bin el-'Abbâs bin Râşid bin Hammâd) seyahatnamesinde bulunmaktadır. İbn Fadlan, Bulgar başkentine gitmeden önce orada Bulgar ilteberinin camisinde hutbede Bulgarların hükümdarı ilteberin islah edilmesi için dua edildiğini, kendisinin ilteberi uyarak hükümdarın yalnızca Allah olduğunu, minberde Allah'tan başkasının bu adla anılamayacağını söylediğini yazmıştır (İbn Fazlan 50).

⁴⁵ Movsês Dasxurancı'ye göre Hunlar, Teñri Kan'ın hastaları iyileştirdiğine, fakirlere ve muhtaçlara yardım ettiğine, kuraklıkları ve sıcaklık dalgalarını yağmurla sona erdirdiğine, bitkileri ve ağaçları yeşertip meyveleri dolgunlaştırdığına inanırlardı (HoCA 161).

⁴⁶ Bu konuda bkz. Âl-i İmrân 3/31; A'râf 7/156; En'âm 6/63-64; Hac 22/40, 65; Haşr 59/22-23; Hicr 15/49-50; İsrâ 17/66; Kasas 28/73; Kehf 18/58; Mülk 67/2; Mü'min 40/7; Nahl 16/7, 18; Nasr 110/1-3; Necm 53/32; Nisâ 4/96; Rûm 30/46, 50; Secde 32/6; Şûrâ 42/28; Tevbe 9/25-26; Yâsin 36/33; Yûsuf 12/87; Zümer 39/53.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Abese 80/27-32; Âl-i İmrân 3/195; Câsiye 45/12-13; En'âm 6/63-64; Enfâl 8/26; Hac 22/63, 65; İbrahim 14/32-34; İsrâ 17/20-21, 66, 70; Kasas 28/5, 73; Lokman 31/20; Mü'min 40/61, 64; Mü'minün 23/18-21; Nahl 16/5-8, 10-18, 72, 80-81; Rûm 30/46; Şûrâ 42/19, 27-28; Tâ-Hâ 20/53; Vâkı'a 56/71-73; Yâsin 36/72-73; Zuhuruf 43/12-14, 32.

Ayet'te Allah'ın savaşlarda Müslümanlara nasıl yardımcı olduğu açıklanmıştır.⁴⁸ Türklerin savaşlarda Teңri'nin kendilerine benzer şekilde yardım ettiğine inandıklarına ilişkin Türk Kağanlığı yazıtlarında, Çin kaynaklarında ve İranlı edebiyatçı Firdevsî (Hekim Ebû'l-Kâsim Firdevsî Tusi; 935-1020) tarafından derlenen *Şehname*'de (*Şāhnāme*) örnekler bulunmaktadır.⁴⁹ Kafkasya Hunlarında ve sonraki Moğollarda da benzer inanışlar görülmektedir.⁵⁰ Türklerin (Göktürkler) Teңri'nin savaşların dışında devlet işlerinde de kendilerine yardım ettiğine inandıklarına ilişkin bazı örnekler mevcuttur.⁵¹

⁴⁸ Ayetin Türkçe çevirisi şöyledir: "(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Mü'minleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla iştirakendir, hakkıyla bilendir."

⁴⁹ OY 3'te yukarıdaki Teңri'nin Türk halkı yitip yok olmasın diye uğraştığına değinilmiştir (Orkun 128-129; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 190). KTY D12, 15'e ve BKY D11, 13'e göre Teңri güç verdiği için İltêriş Kağan'ın askerleri kurt gibi, düşmanları koyun gibi olmuşlardır. Teңri buyurduğu için kağan, devletliyi devletsiz, kağanlığı kağansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 55-56, 83-84; Tekin, *Orhon Yazıtları* 10-13, 40-41; Thomsen 134-137). Türk (Göktürk) veziri Tonyukuk, II. TY D3-4'te Teңri iradesiyle Türklerin yenilgiye uğramalarını engellediğini belirtmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 118; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 20-21). BKY K10-12'ye göre Üstteki Teңri'nin ve Alttaki Yer'in buyurması sayesinde Bilge Kağan, fetihler yaparak halkına ganimet sağlayıp onları dertsiz kılmıştır. Bu cümlede geçen *Teңriyi* Thomsen, Radloff, Malov, Tekin, Ölmez, Ercilasun ve Aydın fiziksel "Gök" olarak alırlarken Orkun ve Ergin bu kelimeyi "Tanrı" olarak çevirmişlerdir, Berta ise onu çevirmeden *Teңri* şeklinde vermiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 77-78; Berta 136-138, 192; Ercilasun 548-549; Ergin 60-61; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* 19, 24; Orkun 56-57; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 136; Radloff I-79; Tekin, *Orhon Yazıtları* 32-33; Thomsen 198-199). Esasen Türk Kağanlığı yazıtlarında *Teңri* ve *Yir*'in birlikte anıldıkları yerlerde genellikle ruhanî değil, fiziksel gök ve yerden söz edilmektedir. Bu cümle bir istisna olabilir. Benzer bir ifadeye KTY D29'da ve BKY D23-24'te de rastlanılmaktadır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 60, 88-89; Tekin, *Orhon Yazıtları* 16-17, 44-45). *Teңri* ve *Yir*'e ruhanî olarak ikici (düalist) bir biçimde tapınıldığına ilişkin Türk yazıtlarındaki başka bir örnek ise, Bömbögör Yazıtı'nın Yan Yüzü'nün 1. satırında bulunmaktadır. Buradaki *Üze teңrike asra yerke yüküntüküm bar erti yañıttukum yok* ifadesini Şirin User "Yukarıda göğe (Gök Tanrı'ya), aşağıda toprağa (Yer Tanrısı'na) tapınmışlığım var idi; sapsmışlığım yok (idi)" şeklinde çevirmiştir (Şirin User, "Bömbögör Yazıtı" 64). BKY D32-33'te (Teңri) güç verdiği için Bilge Kağan'ın Dokuz Oğuzları yendiği, Teңri buyurduğu için de kendisi çalışıp kazandığı, böylece Türk halkının da kazanmış olduğu belirtilmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 92-93; Tekin, *Orhon Yazıtları* 48-49; güç veren varlığını belirttiği yer yazıtta zarar görmüştür, ancak benzer örneklerde görüldüğü üzere, bu muhtemelen Teңri'dir). I. TY G9'a göre II. Türk Kağanlığı'nın kuruluşu sırasında Türkler (Göktürkler) ve Dokuz Oğuzlar arasında yapılan bir çarpışmada Teңri buyurmuş ve Türkler Dokuz Oğuzları bozguna uğratmışlardır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 108; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 8-9). Tonyukuk, II. TY B3'te Türkler ve Türgişler arasında 711'de yapılan Bolçu Savaşı'ndan önce Teңri'nin, tanrıça Umay'ın ve Kutsal Yer-Su ruhlarının Türk ordusuna yardımcı olduklarını, böylece ordunun savaş alanına varabildiğini söylemiştir. Aynı yazıtta B40'ta da Teңri buyurduğu için Türklerin kendilerinden daha kalabalık olan Türgiş ordusundan korkmadıkları belirtilmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 114; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 16-17). Ashina Sheer'in 阿史那社尔 *JTS*'daki biyografisinde Türklerde Tian'in (Teңri) zafer bahşetme özelliğinin olduğuna inanıldığı görülmektedir (*JTS* 109.3289). *Şehname*'de Türkler için savaşta göklerin takdirinden söz edilmiştir (Firdevsî IV-127, 143).

⁵⁰ Movsês Dasxurancı'ye göre Hunlar, Teңri Kan'ın ve diğer tanrılarının savaşlarda kendilerine yardım ettiklerine inanırlardı (*HoCA* 161). *Moğolların Gizli Tarihi*'sinde (*Moñğol-un Niğuça Tobçıyan, Yuanchao Bishi* 元朝秘史) §80'e göre Temüücin (sonraki Çingis Hağan yani Cengiz Han), düşmanı olan Tayiçiğud Moğollarından kaçıp saklandığı sırada, saklandığı yerden çıkmak istediği zaman çadır büyüklüğünde bir kaya önüne düşmüş ve yolunu tıkamıştı; Temüücin bunun Tengeri'den (Teңri) gelen bir işaret olabileceğini düşünmüştü (*MGT* 58; *SHoM* I-23, 374). Aynı kaynakta §113'te Temüücin'in Mergid (Merkit) halkını Tengeri'nin (Teңri) ve Gacar'ın (Yer) verdiği güçle, Tengeri'nin buyurup Ehe Etügen'in (Toprak Ana) düzenlemesi yoluyla yenmesinden söz edilmiştir (*SHoM* I-43, 430; *MGT* 76).

⁵¹ Eski Türklerin hükümdarlarının Teңri tarafından atandığına ilişkin kut inançları iyi bilindiği için burada ayrıntıya girilmeyecektir. KTY D10-11'de ve BKY D9-10'da yukarıdaki Türk Tanrısının ve Türk

Eski Türkler, Teñri'nin savaşlarda kendilerine yardımcı olduğuna inanırlarken Teñri'nin yanı sıra diğer bazı kutsal varlıkların da kendilerine yardımcı olduklarına inanmışlardır. Bu konuda Türk Kağanlığı yazıtlarında⁵² ve Kafkasya Hunlarında⁵³ örnekler mevcuttur. Ancak Türk Kağanlığı yazıtlarındaki bu örneklerde görüldüğü üzere, diğer kutsal varlıklar hiçbir zaman müstakil olarak yardımcı olmamışlar, hep Teñri'nin yanında bulunmuşlardır. Benzer bir inanışa İslâmiyette de rastlanılmaktadır; *Kuran*'da, Allah'ın yanı sıra diğer bazı kutsal varlıkların bu şekildeki yardımlarından söz edilmektedir. Örneğin, *Kuran*'a göre Bedr (Bedir) Savaşı'nda Allah, Müslümanlara yeryüzüne gönderdiği melekleri aracılığıyla yardım etmiştir (Âl-i İmran 3/123-125; Enfal 8/8-12). Yine *Kuran*'da, ünlü *Fil Vakası*'nda Allah'ın Mekke üzerine yürüyen fil sahiplerini (Habeşler) eabil kuşları aracılığıyla bozguna uğratması anlatılmaktadır (Fîl 1-5).

Teñri, 11. yüzyılda Türkler tarafından koruyucu ve kollayıcı bir güç olduğu kadar, bazı durumlarda cezalandırıcı ve gazap verici bir güç olarak da düşünülüyordu. *DLT*'te verilen örneklerle göre Teñri korkusu olan (Kaşgarlı Mahmut I-86) Türkler, Teñri'nin lanetlemesine (Kaşgarlı Mahmut I-461, II-288, 290)⁵⁴ ve cezalandırmasına⁵⁵ inanırlardı. Kafkasya Hunları, Teñri Kan'ın ve diğer tanrıların gazabından korkarlardı.⁵⁶ İbn Fadlan, Bulgarların yıldırım düşmesinin Allah'ın

Kutsal Yer-Su ruhlarının düşündükleri, Türk halkı yok olmasın, kavim olsun diye Teñri'nin İltêriş Kağan'ı (682-691) ve İlbilge Katun'u tepelerinden tutup daha yükseğe kaldırdığından söz edilmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 54, 82-83; D. Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci" 104-105, "Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz" 125-127; Tekin, *Orhon Yazıtları* 10-11, 38-41). İltêriş Kağan'ın küçük oğlu (sonradan *Bilge Kağan* unvanını almıştır), BKY D14-15'e göre Teñri öyle buyurduğu için 14 yaşında devletin batı kanadı üzerine *Şad* unvanıyla yönetici yapılmıştır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 84-85; Tekin, *Orhon Yazıtları* 42-43). I. TY B6'da Tonyuquk, Teñri kendisine akıl verdiği için İltêriş Kağan'ı hükümdar yaptığını yazmıştır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 105; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı* 4-5).

⁵² Teñri'nin yanı sıra tanrıça Umay'ın ve Kutsal Yer-Su ruhlarının Türk ordularına yardımcı olmalarına ilişkin örnekler için bkz. Aydın, *Orhon Yazıtları* 77-78, 93, 114; Tekin, *Orhon Yazıtları* 32-33, 50-51; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 16-17.

⁵³ Movsês Dasxurançi'ye göre *Alp İlteber* unvanlı Hun hükümdarı, Hristiyan olduktan sonra halkının tapınaklarının sunaklarını yıkmış ve Teñri Kan'a kurban törenlerinin yapıldığı kutsal dev ağacı kestirmiştir. Bunun üzerine büyücüler ve büyük rahipler (kamlar) sert tepki göstererek, Hunların güne kadar o tapınakların tanrılarından ve kutsal ağaçlardan ihsanlar aldıklarını, Hun halkının ve kudretinin çoğaldığını, düşmanlarına karşı savaşlarda zafer elde ettiklerini söylemişlerdir (*HoCA* 161).

⁵⁴ Burada belirtildiğine göre Türkler, Teñri'nin laneti için *Karğış* kelimesini kullanırlardı. Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkler ayrıca, Teñri'nin laneti ile insanların kendi eli altındaki insanlara kızmalarını ayırt etmek için ise birincisine *Karğak*, sonuncusuna *Kırğaq* derlerdi.

⁵⁵ Türkler "kınamak" sözünü aynı zamanda "cezalandırmak" anlamında da kullanırlardı, hatta *Teñri anı kınadı* diye bir söz de vardı (Kaşgarlı Mahmud III-273). Kaşgarlı Mahmud, Türklerin Teñri'nin bir tek insanları değil, hayvanları da cezalandırabildiğini anlatan bir Türk atasözünü de aktarmıştır (Kaşgarlı Mahmud III-364).

⁵⁶ Movsês Dasxurançi'ye göre *Alp İlteber* unvanlı Hun hükümdarı Hristiyan olduğu zaman, Hun büyücülerini ve büyük rahiplerini (kamlar/şamanlar) onu bu kararından vazgeçirmek için çabalamışlardır. Hun kamları, hükümdara Teñri Kan'a ve diğer tanrılarına tapınmasını, yoksa tanrıların kızgınlık içinde hiddetleneceklerini, ülkelerini büyük ve ağır belalarla cezalandırabileceklerini söylemişlerdir. Kamlar ayrıca, hükümdar Hunların kutsal ağacını kesmeye karar verdiğinde, ülkelerini koruduğuna

gazabı olduğuna inandıklarını yazmıştır (İbn Fazlan 59). Türklerin aynı inançları Türk Kağanlığı döneminde de varoluştur.⁵⁷ *Kuran*'da Allah'ın merhametli ve koruyucu olduğu gibi intikamcı, azap verici, cezalandırıcı olduğu da anlatılmıştır. Bazı ayetlerde intikam sahibi olan Allah'ın azaplarının elem dolu azaplar olduğu, Allah'ın dilediğini azabına uğratabileceği hatırlatılmıştır (A'râf 7/156; En'âm 6/63; Hicr 15/50; İbrahim 14/47). Bazı ayetlerde de Allah'ın suç işleyenlerden intikam aldığı, yukarıda da değinildiği gibi savaşlarda gayrimüslimlere azap gönderilerek cezalandırıldıkları belirtilmiştir (Enfâl 8/17; Rûm 30/47; Tevbe 9/25). Ancak Kehf Suresi 58. Ayet'te, Allah'ın bağışlayıcılığından ve merhametinden söz edilirken onun dünyada yapılanlar yüzünden dünyada cezaya çarptırmak yerine cezalarının verileceği sonraki bir zamanın (yani ahiret) olduğu açıklanmıştır.⁵⁸

II- Türklerdeki Teğri-İslâm'daki Allah Kavramları Arasındaki Farklar

Bir önceki bölümde, eski Türklerin inançlarıyla İslâmiyet arasındaki benzerlikler ortaya konulmuştur. Ancak bu iki inanç sistemi ve bu iki dinin tanrı algısı, benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da taşıyordu. Bu bölümde, bahsi geçen bu farklılıklar incelenecektir.

ve kurtardığına inandıkları bu kutsal ağacın yere düşen yapraklarını ya da kendi gereksinimleri için odunlarını o güne kadar bilmeden alan herkesin şeytanî ıstaplarla, delilikle ve ölümün kendisiyle cezalandırıldığını, evlerinin ve ailelerinin yok edildiğini belirtmişlerdir (*HoCA* 162). Movsês Dasxurancî'ye göre Hun kamları ayrıca, istedikleri kişilere büyü yoluyla ıstaplar musallat ederler, sonra da o kişilere gidip putlara ve ağaçlara kurban sunmadıkları için büyük tanrılarının bu sıkıntıları gönderdiklerini, bundan kurtuluşun kurban sunmaktan geçtiğini söylerlerdi (*HoCA* 163). Movsês Dasxurancî'nin aktardığı Hun ilteberinin Hristiyan olma anlatısına göre Mec Kolmank' piskoposu İsrayël, Arap tehdidiyle yüzleşen ve iki cephede birden savaşmak istemeyen Albanya'dan, her yıl Albanya'ya akın yapan Hunları Hristiyanlaştırıp kuzeyden gelen akınları durdurmak amacıyla 681'in sonlarında Hun ülkesine gönderilmiştir (*HoCA* 153-154). 682'nin başlarında Hun başkenti Varaçan'a ulaşan Piskopos İsrayël, hitabetiyle ilteberi kendi dinine döndürdüktan sonra kendi adamlarıyla birlikte Hun ülkesini koruduğuna inanılan bu kutsal ağacı ve diğer Hun tanrılarının kutsal ağaçlarını kesmiştir. Hun kamları bu davranışından ötürü piskoposun tanrılarca cezalandırılacağını söylemelerine rağmen piskoposa herhangi bir şey olmamış, bunun üzerine de ilteber ile beylerinin Hristiyan inançları daha da güçlenmiş ve kamların bir kısmı piskoposa teslim edilerek idam edilmiştir (*HoCA* 164).

⁵⁷ Bu konuda *ZS*'da İmparatoriçe Ashina'nın 阿史那 biyografisinde (*ZS* 9.144), *SS*'da devlet adamı Zhangsun Sheng'in 長孫晟 biyografisinde (*SS* 51.1334-1335) ve *XTS*'daki *Batı Türk Bölümü*'nde (*XTS* 215B.6063) örnekler bulunmaktadır. BKY D35'te yazıtın zarar gördüğü bir cümlede de bu içerikli bir bilgi varsa da yazıtın görmüş olduğu zarar yüzünden, daha önce yapılmış olan yorumlar kısmen şüphelidir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 93; Berta 169, 198; Ercilasun 576-577; Ergin 48-49; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* 17, 22; Orkun 64-65; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 129-130, 144; Radloff I-64-65; Tekin, *Orhon Yazıtları* 50-51; Thomsen 186-187; Şirin User, *Köktürk Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları* 459).

⁵⁸ Ayetin Türkçe çevirisi şöyledir: "Rabbin, çok bağışlayıcıdır, merhamet sahibidir. Eğer yaptıkları yüzünden onları (dünyada) cezaya çarptırsaydı, elbette azaplarını çarçabuk verirdi. Hayır, onlar için belirlenmiş bir gün vardır ki (o gün gelince) hiçbir kurtuluş çaresi bulamazlar."

II.a. Türklerde *Teñri* Kavramının Esnekliği

Tanyu, eski Türklerin tek tanrılı oldukları görüşünü en çok savunmuş olan araştırmacılardan birisidir. Karatay da son çalışmasında bu görüşü savunmuştur (Karatay 121-123). Nitekim 6.-11. yüzyıllarda Türklerin yaratıcı olan tek bir tanrıya inandıklarının kanıtları bir önceki bölümde incelenmiştir. Ancak tarihi kaynaklar incelendiği zaman, bu dönemdeki Türklerin *Teñri* algılayışının esnek olduğu görülecektir. İslâm'da Allah'ın teklifi, ondan başka tanrı olmaması inancı katı bir biçimde yer almış, hatta bu dinin en temel direği olmuştur.⁵⁹ Hâlbuki Türkler, *Teñri* adını İslâmiyete aykırı olarak birden fazla kavram için kullanmışlardır.

Türklerde tek tanrı inancının varlığıyla ilgili en iyi bilinen örneklerden birisi, İbn Fadlan'da bulunmaktadır. Ona göre Oğuzlarda içlerinden biri zulme uğrar ya da sevmediği bir şey görürse başını gökyüzüne kaldırıp “Bir *Teñri!*” derdi ki İbn Fadlan bu sözü “Vâhid Allah” yani “Bir Tanrı” olarak açıklamıştır (İbn Fazlan 35). Bu *Bir Teñri* kavramı, çeşitli tarihi kaynaklarda bahsi geçen Türklerin tek yaratıcı kutsal varlığı olan *Teñri*, yani bugünkü literatürde bilindiği üzere *Gök Tanrı*'dir.⁶⁰ Ancak İbn Fadlan, bu bilgiden birkaç satır önce, Oğuzların hiçbir şeye tapınmadıklarını, tersine büyüklerine “rab” dediklerini söyleyerek Oğuzların tektanrıcılığıyla çelişen bir başka bilgi vermiştir (İbn Fazlan 34).⁶¹ İbn Fadlan'ın verdiği bu bilgiyi destekleyecek farklı dönemlerden başka örnekler de vardır. Ondan iki yüzyıldan daha uzun bir süre sonra Kaşgarlı Mahmud, *Teñri* kelimesini “Ulu Tanrı” olarak çevirmiş, ayrıca Müslüman olmayan Türklerin göğe, aynı zamanda da büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye *Teñri* dediklerini, bu gibi şeylere secde ettiklerini söylemiştir (Kaşgarlı Mahmut III-377). *Teñri* kelimesinin birden fazla kavram için kullanılmasına ilişkin örnekler Türk ve Uygur Kağanlıkları dönemlerinde de mevcuttur. Türk Kağanlığı yazıtlarında bu kelime kimi zamanlarda *Tanrı* anlamında değil, yalnızca fiziksel gökyüzü için de kullanılmıştır.⁶² Türklerin

⁵⁹ *Kuran*'da bu konudaki ayetlerden örnekler için bkz. Fussilet 41/37; Haşr 59/22-23; Kasas 28/71-72; Mü'min 40/61; Nisâ 4/171; Tâ-Hâ 20/14.

⁶⁰ Şeşen, *Teñri*'den önce *Bir* denilmesinin Müslüman etkisi olabileceğini düşünmüştür (İbn Fazlan 163).

⁶¹ Burada İbn Fadlan'ın kullandığı “rab” kelimesi, onun Türkçeden Arapçaya kendi yaptığı bir çeviri olabilir.

⁶² Örnekler için bkz. KTY D22, BKY D18 (Aydın, *Orhon Yazıtları* 58, 86; Tekin, *Orhon Yazıtları* 14-15, 42-43), KTY K4 (Aydın, *Orhon Yazıtları* 65; Tekin, *Orhon Yazıtları* 20-21), KTY GD ve GB (Aydın, *Orhon Yazıtları* 69-70; Berta 187-188, 202; Ercilasun 540-541; Ergin 30-31; Orkun 54-55; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 88, 101; Radloff I-38-39; Tekin, *Orhon Yazıtları* 24-25; Thomsen 172-173; Şirin User, *Köktürk Ötügen Uygur Kağanlığı Yazıtları* 452), BKY D29 (Aydın, *Orhon Yazıtları* 91; Tekin, *Orhon Yazıtları* 46-47), BKY B (Aydın, *Orhon Yazıtları* 100; Tekin, *Orhon Yazıtları* 56-57) ve OY 12 (Aydın, *Orhon Yazıtları* 126; Orkun 130; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 191-192). İnan, Türk ve Uygur Kağanlıkları dönemlerinde henüz bu iki kavramın birbirinden ayırt edilemediğini düşünmüştür (İnan,

(Göktürkler) ve Uygurların kağanlarının kullandıkları *İllic, İşbara, Bilge* gibi sıfat niteliğindeki unvanlar arasında kimi zamanlar *Teñri* de yer almıştır.⁶³ *Teñri* kelimesi

Eski Türk Dini Tarihi 16-18; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* 26). Giraud ve Divitçioğlu ise, fiziksel gökyüzü ile tanrı arasındaki farkı görememişlerdir (Giraud 159; Divitçioğlu 74-75, 81).

⁶³ OY 10-11'de *Teñri Bilge Kağan* unvanı geçmektedir ki bu kişinin, tarihten bildiğimiz ünlü Bilge Kağan olması ihtimali yüksektir. Ölmez, 10. satırdaki *Teñri Bilge Kağan* unvanını "efendim Bilge Kağan", 11. satırdaki aynı unvanı ise "Efendi Bilge Kağan" olarak çevirmiştir. Aydın ise bu unvanın çevirisini "Aziz Bilge Kağan" şeklinde yapmıştır (Aydın, *Orhon Yazıtları* 125; Orkun 130; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 191, 193). Ayrıca OY 5, 6 ve 8'de geçen ve Aydın'ın "hazretleri" olarak çevirdiği *Teñriken* unvanı (Aydın, *Orhon Yazıtları* 124; Orkun 128; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 190) da aslen *Teñri* ve *Kağan* sözcüklerinin birleştirilmesiyle yapılmış olabilir (Donuk 27-28; Bombaci 291). Uygurlardan kalma VI. Hoyit-Tamir (Hoytu-Tamir, Tayhar-Çuluu) Yazıtı'nın 1. satırında *Teñriken Alp Kutluğ Bilge Kağan* şeklinde bir unvan geçmektedir; Aydın, bu unvanı "Saygıdeğer Alp Kutlug Bilge Han" biçiminde tercüme etmiştir (Aydın, *Uygur Yazıtları* 75-76). Yine Uygurlara ait Arhanan Yazıtı'nın 1. satırında *Teñriken Künçuy* unvanı geçmektedir ki Aydın bunu "Kutlu prenses" olarak çevirmiştir (Aydın, *Uygur Yazıtları* 91). Uygur başkenti Karabalğasun'un harabelerinde bulunan yazıtın Türkçe yüzünde I/I'de de *Teñriken* unvanı geçmektedir (Aydın, *Uygur Yazıtları* 67). Caferoğlu'ya göre Eski Uygurcadaki *Teñriken* kelimesi "Tanrıhan" anlamına geliyor, ayrıca bir unvan olarak kullanılıyordu (Caferoğlu 223). Kaşgarlı Mahmud'a göre Müslüman olmayan Türkler, bilgin kimselere *Teñrigen* ya da *Teñriğen* derlerdi. Bu kelime aynı zamanda Müslüman olmayan Türklerin *Teñri*'ye tapınan bilginleri için kullanılan bir kelime olarak da açıklanmıştır (Kaşgarlı Mahmud III-377, 389). *Teñriken* unvanı Aydın tarafından ayrıca incelenmiştir (Aydın, "Ongi Yazıtı" 35, *Uygur Yazıtları* 178). *JTS*'daki *İmparator Yıllıkları*'nda (*Benji* 本紀) ve *Türk Bölümü*'nde, ayrıca *XTS*'daki *Türk Bölümü*'nde, *CFYG*'de ve *ZZTJ*'de verilen bilgilere göre, Bilge Kağan'ın bir oğlu *Teñri Kağan* (*Dengli Kehan* 登利可汗) unvanıyla hükümdarlık yapmıştır (*CFYG* 975.11457a; *JTS* 9.213, 215, 194A.5177-5178; *XTS* 215B.6054; *ZZTJ* 214.6809, 6844). I. Türk Kağanlığı'na ait Soğdça Bugut Yazıtı'nda kağanların unvanlarının başında rastlanılan Soğdça *βyy/mğ'* (*Tanrı*) sözcüğü de bu durumla ilgili olabilir (Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 67-70; Kljaštornyj and Livšic 85-86). Türk Kağanlığı döneminde Çin'deki Tang 唐 Hanedanı (618-907) imparatorlarının da bu unvanın dengi olan *Tian Kehan* 天可汗 unvanını kullandıkları, Orta Asyalı Türklerin ve Türkistan'ın kent-devletlerinin hükümdarlarının Çin imparatorlarına bu unvanla hitap ettikleri bilinmektedir. *JTS*'daki ve *XTS*'daki *İmparator Yıllıkları* ile *ZZTJ*'de yazdığı üzere, Doğu Türk hükümdarı İllig Kağan (Xieli Kehan 頡利可汗; 620-630 arası hükümdar) Zhenguan 貞觀 Saltanat Dönemi'nin 4. yılında (630) Çinliler tarafından ele geçirildikten sonra, Çin'in kuzey komşuları olan yabancıların beylerinin hepsi (*JTS*'ya göre kuzeybatıda yaşayan Fan 蕃 yani yabancılar, *XTS*'ya göre kuzeybatı bölgelerinin beyleri, *ZZTJ*'e göre Siyi'nin 四夷 yani dört yöndeki yabancıların beyleri), Çin imparatoru Tang Taizong'dan 唐太宗 (Li Shimin 李世民; 626-649 arası hükümdar) *Tian Kehan* 天可汗 unvanını kullanmaya başlamasını rica etmişlerdi. Bunun üzerine imparator da, göçebe reislerle hitaben yazdığı yazılarda ve tayin belgelerinde bu unvanı kullanmaya başlamıştı (*JTS* 3.39; *XTS* 2.31; *ZZTJ* 193.6073). Keşmir, Toharistan, Taşkent, İştihan gibi Türkistan devletlerinin hükümdarlarının Çin imparatorlarına yazdıkları mektuplarda bu unvanı kullanmalarına ilişkin örnekler için bkz. *CFYG* 977.11482a, 999.11723a-b; *XTS* 221B.6245-6246, 6256. *XTS*'daki *Türk Bölümü*'ndeki, *CFYG*'deki ve *Quan Tangwen*'daki 全唐文 kayıtlara göre, Türklerin Kaiyuan 開元 Saltanat Dönemi'nin 29. yılının 3. ayında (22 Mart-19 Nisan 741) Çin imparatoruna göndermiş oldukları mektuplarda imparatora *Tian Kehan* olarak hitap edilmiştir (*CFYG* 971.11411a; *Quan Tangwen* 999.10341b; *XTS* 215B.6054). Karabalğasun Yazıtı'nın Çince yüzünün 12. ve 15.-18. satırlarında Uygurların kendi kağanlarına da *Tian Kehan* dedikleri görülmektedir (Orkun 234-235; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 230-231, 235-237). Doğu Roma İmparatorluğu'ndan 448'de Avrupa Hun hükümdarı Attila'ya gönderilen elçilik heyetinde yer alan Priscus (Priskos), Fr. 12'de yolculukları sırasında onlara eşlik eden Hunlarla Serdikē'de (Serdica, Sofya) yaşanan bir tartışmayı anlatmıştır. Romalılar ve Hunlar bir gün birlikte içki içerlerken Hunlar Attila'nın (Attēlas), Romalılar da İmparator Theodosius'un (Theodosios) şerefine kadeh kaldırmışlardır. Ancak Roma elçilik heyetinde yer alan ve Attila'ya suikast düzenlemek için heyete katılmış olan Vigilas (Bigilas) adındaki bir Romalı, bir tanrıyla bir insanın karşılaştırılmasının uygun olmadığını söylemiş, Attila'nın insanken Theodosius'un tanrı olduğunu ima etmiştir. Hunlar bundan rahatsız olmuşlar ve giderek kızmaya başlamışlardır; Romalıların başka konulardan söz açmaları üzerine ise tartışma sona ermiştir. Priscus'un yine aynı fragmanına göre, Hunlara bağlı Akatzir (Ağaç Eri?) halkının beylerinden olan Kouridakhos, Akatzirlerin bir ayaklanması sırasında hayatını kurtarmak amacıyla nasıl ki güneş kursuna doğrudan bakılamazsa tanrıların en büyüğü olan Attila'ya da zarar görmeden bakılamayacağını söylemiş ve hem hayatını hem de konumunu korumuştur (Priscus Fr. 11.2). *Akatzir* = *Ağaç Eri* eşleştirmesi için bkz. Moravcsik II-58-59. Priscus'taki bu bilgilerden yararlanarak Kafesoğlu'na göre, Avrupa Hunlarında Attila'nın tanrısallık gücüyle donatılmış olduğuna inanılmıştır. Kafesoğlu, Hazar kağanlarının halklarından soyutlanarak yaşamış

aynı zamanda Çin kaynaklarında Türklerin (Göktürkler) kutsal dağlarından birisinin ve Yer Tanrısı'nın adında da geçmektedir.⁶⁴ Yer için *Teñri* adının kullanılmasının örnekleri, Ötüken Uygurlarında ve Yenisey Kırgızlarında mevcuttur.⁶⁵ Maniheist Uygur hükümdarları unvanlarında *Kün Teñri* ve *Ay Teñri* ifadelerini kullanmışlardır ki Güngör'e göre bu uygulama Maniheist kaynaklı değil, eski Türk inançlarından gelen bir uygulamadır (Güngör 511-517). Dunhuang'da 敦煌 bulunan Türk Runik yazılı ikinci Uygur el yazması olan *Irğ Bitig* adlı fal kitabında, *Ala Atlıg Yol Teñri* ve *Qarı Yol Teñri* adları geçmektedir.⁶⁶

olduklarına ilişkin kayıtların da tanrısallık vasfıyla açıklanabileceğini ileri sürmüştür (Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* 249). Ayrıca Batı Türkistan'daki Uşruşane ya da Sutruşana kentinin hükümdarlarına (Abbasilerin ünlü komutanı Afşin de bu ailedendir) kendi tebaalarının "Tanrıların Tanrısı" olarak hitap ettikleri bilinmektedir (İbn Fazlan 123; Yıldız 123-129).

⁶⁴ ZS'daki *Türk Bölümü*'ne göre Ötüken'den (Yuduşin 於都斤) dört-beş yüz *li* 里 (~200-250 kilometre) uzakta ne ot ne de ağaç yetişen yüksek dağlardan oluşan ve *Bodengningli* 勃登凝黎 denilen bir dağ silsilesi vardı; bu adın Çince karşılığı *Yer Tanrısı* (*Dishen* 地神) idi. BS'daki ve TD'deki *Türk Bölümleri*'nde, ayrıca CFYG'de de aynı bilgi verilmiş, ancak bu yerin Ötüken'in beş yüz *li* (~250 kilometre) batısında olduğu belirtilmiştir; ayrıca yerin adı BS'da *Bodenglingli* 勃登凝黎, TD'de *Bodengyili* 勃登疑黎, CFYG'de *Bowainingli* 勃外凝黎 olarak yazılmıştır (BS 99.3288; CFYG 961.11311a; TD 197.5404; ZS 50.910). Bu adı Radloff *Bu-dun-in-li*, Parker ise *Putengiri* olarak okumuşlardır (Parker 135; Schmidt 73). Julien ve Cahun, Çince metinlerde "yer tanrısı" olarak verilen çeviriye yanlışlıkla "gökyüzünün ruhu" olarak almışlardır; ayrıca Cahun'e göre *Bodenglingli*'nin Türkçe karşılığı *But Tengri* yani *Tanrı Buda*'dır. Ancak Pelliot, bu görüşe karşı çıkmış ve bu adı *Böd Tängri* (*Böd Teñri*) olarak yeniden oluşturmuş, *Bo* 勃 hecesinin Eski Türkçede "taht (trône)" anlamına gelen *Böd* olduğunu ileri sürmüştür (Cahun 42; Pelliot, "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale" 215-216). Pelliot, *Denglingli*'nin 登凝黎 **tänri* (**teñri*) biçiminde üç heceli bir halk söyleyişi olabileceğini de düşünmüştür (Pelliot, "Tängrim > tärim" 172). Biçurin, *Budun İnlı* olarak aldığı bu adı "ülkenin koruyucusu olan ruh" şeklinde çevirmiştir. Biçurin'in görüşüne uygun olarak bu adı *Budun İnlı* biçiminde alan İnan, bunun bodun (budun, halk, kavim) tanrısı, bütün vatani ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olabileceğini düşünmüştür (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi* 6-7; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* 5). Bu bilgiler ışığında söylenebilir ki Türkler (Göktürkler), yer tanrısı için de *Teñri* sözcüğünü kullanıyorlardı.

⁶⁵ Yenisey Kırgızlarına ait yazıtlardan Uyuk Tarlak (Uyuk-Tarlık) Yazıtı 2. satırda, Uyuk-Turan Yazıtı Ön Yüz 2.-3. satırlarda, II. Çaa-Höl (Çakul) Yazıtı 3. satırda, IV. Çaa-Höl (Çakul) Yazıtı 3. satırda ve II. Kızıl-Çiraa Yazıtı 2. satırda *Teñri Ėl* biçiminde bir ifade görülmektedir. Bu ifadeyi Orkun "semavi el", "ilahi el", "semavi ülke" ve "semavi yurt" (Orkun 441, 449, 527-529), Kormuşin "semavi devlet", "Tanrı [koruyan] devlet", "ilahi devlet" (Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları* 184, 211, 219, 249) ve "Tanrı koruyan devlet" (Kormuşin, "Yenisey Yazıtları" 84), Aydın da "kutlu (aziz) yurt" ve "kutlu yurt" (Aydın, *Yenisey Yazıtları* 35, 39-40, 62, 64) olarak çevirmişlerdir. Uygurlara ait Şine Us (Şine Usu) Yazıtı'nda D1-2'de *Teñri Yir* diye bir ifade geçmektedir; bu ifadeyi Orkun "gök yer", Mert "Tanrı ... Yer" ve Ölmez ile Aydın "gök (ve) yer" diye çevirirlerken, Gömeç bu ifadeyi yukarıdaki *Teñri Ėl* kavramıyla ilişkilendirmiş ve onu "kutlu vatan" şeklinde çevirmiştir (Aydın, *Uygur Yazıtları* 54-55; Gömeç 148; Mert 228, 234; Orkun 168-169; Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı* 269, 275).

⁶⁶ *Irğ Bitig* §2'de *Ala Atlıg Yol Teñri*'nin yolda gördüğü kişiye kut vermesinden söz edilir. Bu adı Malov "bog sudeb na pegom kone (alaca atlı yazgı tanrısı)", Orkun ve Tekin "Alaca atlı yol tanrısı", Yıldırım da "Ala atlı yol tanrısı" olarak çevirirlerken Clauson, adda geçen *Yol*'un hem *Yol*, hem de *Yul* (İlkbahar) olabileceğini belirtmiştir. Tekin ayrıca, bu addaki *ala* kelimesinin uzun ünlüyle *āla* (*āla*) okunması gerektiğini yazmıştır (Clauson, *An Etymological Dictionary* 523; Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya* 85; Orkun 265; Tekin, *Irğ Bitig* 18, 27, 35; F. Yıldırım 415). *Irğ Bitig* §48'de da kırıkları onaran, çıkıkları yerine oturtan, ülkeyi bu şekilde düzene sokan bir *Qarı Yol Teñri*'nin adı geçmektedir. Orkun ve Malov, Thomsen'i takip ederek bunu *Qara Yol Teñri* olarak okumuşlardır; Malov ayrıca, bunu "çernoje bojestvo sudeb (kara yazgı tanrısı)" şeklinde çevirmiştir. Ancak Tekin'in ve sonradan Yıldırım'ın neşretmiş oldukları tpkıbasım metinde, bu adın *Qarı Yol Teñri* şeklinde yazılmış olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bu duruma ilk kez Erdal dikkat çekmiştir;

II.b. Türklerde Teğri'nin Dışındaki Varlıklara Tapınım

Kuran'da Fussilet Suresi 37. Ayet'te belirtildiği üzere gece, gündüz, güneş ve ay Allah'ın varlığının kanıtlarıdır, güneşe ve aya secde edilmemelidir, eğer gerçekten Allah'a kulluk ediliyorsa, onları yaratan Allah'a secde edilmelidir. Bu sıkı kural, Türklerin ve genel olarak bozkır göçebelerinin inanışlarına pek uymamaktadır. Türklerin Müslümanlaşmaya başladıkları bir dönemde İbn Fadlan, Başkurtların erkeklik uzvunu yaratıcı tanrı tanıdıklarını, bazılarının en büyükleri gökteki tanrı olmak üzere on iki farklı tanrıya taparlarken bazılarının ise çeşitli hayvanlara tapıklarını belirtmiştir (İbn Fazlan 46-47). 982'de tamamlanmış olan Farsça anonim *Hududü'l-Âlem'de* (*Hudûdu'l-Âlem*) §16'ya göre Çiğillerin bir kısmı güneşe ve yıldızlara taparlardı (*Hudûd al-Âlam* 99). Çiğillerin yıldızlara tapmalarından 10. yüzyılda yaşamış olan Arap şair ve seyyah Ebu Dülef (Ebû Dülef Misar bin Muhelhil) de söz etmiştir ki ona göre Çiğiller, Çoban Yıldızı'nı tanrıların tanrısı sayarlardı (İbn Fazlan 88). Afganistanlı Gerdizi'nin (Ebû Sa'îd Abdu'l-Hayy bin Dağhâk bin Mağmûd el-Gerdizî; ölm. 1053) muhtemelen 1041'den hemen sonra yazdığı *Zeyn el-Ahbar'a* (*Zeyn el-Ağbâr*) göre Kimekler, türeyiş efsaneleriyle de yakından ilgili olan İrtiş Irmağı'nı ululayıp taparlar, ona secde edip bu ırmağın Kimeklerin tanrısı olduğunu söylerlerdi (Şeşen 78). Gerdizi'ye göre bazı Kırgızlar öküze, bazıları rüzgâra, bazıları kirpiye, bazıları saksağana, bazıları güzel görünüşlü ağaca taparlar (Şeşen 82), Türgişler Türkistan'da Tanrı'nın oturduğuna inandıkları bir dağa tapıp bunun adına yemin ederlerdi (Şeşen 91). Köprülü Kütüphanesi nr.1623 kayıtlı bir yazmada da Türklerin ülkelerinde bulunan büyük dağda üzerinde secde eden bir adamın el, ayak ve diz izlerinin bulunduğu bir ağaca secde ettikleri yazılıysa da bu Türklerin hangi kavimden oldukları, bahsi geçen dağın da yeri belirtilmemiştir (Şeşen 93). Maveraünnehirli âlim Birunî (Ebû Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî; 973-1051) ise *el-Asar el-Bakiye an el-Kurun el-Haliye* (*el-Âsar el-Bâkiyye an el-Ķurûn el-Hâliyye*) adlı eserinde bu dağın Kimek ülkesinde Menkür Dağı olduğunu, buradaki pınardan su içen Oğuzların bu izleri görünce secde ettiklerini yazmıştır (Şeşen 192). İslâmî eserler Türklerin bazen birbirlerine, bazen de önemli kişilere secde ettiklerini

nitekim Tekin ve Yıldırım da bu adı *Ķarı Yol Teğri* biçiminde okumuşlar ve "Yaşlı yol tanrısı" olarak çevirmişlerdir (Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya* 83, 90; Orkun 277; Tekin, *İrk Bitig* 24, 32, 44, 110-111; F. Yıldırım 424, 449-450). Orkun'un eski yanlış okuyuşlarına dayanan Kafesoğlu'ya göre ise, burada bahsedilen varlık Gök Tanrı olup burada onun kara yol (kanun, nizam, hak) tanrısı olması vafına vurgu yapılmıştır (Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* 57). Ne var ki burada *Ķara* değil *Ķarı* kelimesinin geçtiği tıpkıbasımda görülebilmektedir. Eski Türklerdeki yol tanrısının başka bir örneğine ise Kafkasya Hunlarında rastlanılmaktadır; Movsēs Dasxurançi, Kafkasya Hunlarının tanrıları arasında yolların tanrılarını saymıştır (*HoCA* 156).

anlatıp bunları tapma olarak görmüşlerse de⁶⁷ bunlar aslında saygıdan dolayı yapılan hareketler olup bunların dinî anlam taşıyan hareketler olması ihtimali düşüktür.

Kurban sunumu konusunda da iki din arasında fark vardır. *Kuran*'da yalnızca Allah'a kurban sunulması emredilmişken (En'am 6/162; Hac 22/27-28, 33-37; Kevser 108/1-3) Türkler ve diğer bozkır göçebelere Teñri'ye⁶⁸ olduğu gibi diğer pek çok varlığa da kurban sunmuşlardır.⁶⁹ Gerek İslâm'dan önce, gerek

⁶⁷ İranlı coğrafyacı İbn Rüste'nin (Ebü 'Alî Ahmed bin 'Umer bin Rüste el-Hemedânî; ölm. 913), *el-Alak en-Nefise (el-A'lâk en-Nefise)* adlı eserine göre, gayrimüslim Bulgarlar sevdikleriyle karşılaştıklarında birbirlerine secde ederlerdi (Şeşen 44). İbn Fadlan, Oğuzların geleneği gereği birisi birisine iyilikte bulunursa iyilik görenin iyilik edene secde ettiğini (İbn Fazlan 39), Hazar kağanlarının tebaasının önlerinde secdeye kapıldıklarını (İbn Fazlan 82) anlatmıştır. Halkın hükümdara secde etmesinin bir örneğini Ebu Dülef, Türkistan'da Kuça kent-devleti olması kesin olmamakla birlikte muhtemel olan Neca ülkesi için vermiştir (İbn Fazlan 87). Ayrıca ona göre Kimekler, seksen yaşına giren ve bunamayan suçsuz yaşlılara ibadet ederlerdi (İbn Fazlan 91). Gerdizi, Bulgarlarda gayrimüslim olan bir Bulgar'ın bir Müslüman'ı tanık bilirse ona secde ettiğini yazmıştır (Şeşen 87). Bu bilgi, yukarıda açıklandığı gibi İbn Rüste'de de bulunmaktadır; ancak orada, gayrimüslim Bulgarların bunu birbirlerine yaptıkları anlatılmıştır. İranlı coğrafyacı İstahrî (Ebü İshâk İbrâhîm bin Muḥammed el-İstahrî el-Fârisî; ölm. 957), *Mesâlik el-Memâlik* adlı eserinde Hazarların ahlaklarının daha çok "putperest" ahlakına benzediğini söylemiş, Hazarların birbirlerine hürmeten secde ettiklerini yazmış, sonra da onlarda pek çok dine inanılmasına karşılık bu dinlere uymayan eski geleneklerine göre hükümlerinin olduğunu belirtmiştir. İstahrî biraz ileride de Hazarların kağanlarına büyük bir hürmet gösterdiklerini, huzuruna girilirken yüzün toprağa sürüldüğünü ve secde edildiğini, hatta ölmüş Hazar kağanlarının mezarlarına uğrayan herkesin secde ettiğini yazmıştır (Şeşen 155, 157). Coğrafyacı İbn Havkal (Ebü'l-Kâsim Muḥammed bin Ḥavkal; ölm. 977'den sonra) da İstahrî'nin Hazarlar hakkında yazdıklarını tekrarlamıştır (Şeşen 163, 166). *Hudûdül-Âlem* §13'e göre Yağmalar hükümdarlarına (*Hudûd al-Âlam* 96), §19'a göre Oğuzlar tabiplere (*Hudûd al-Âlam* 100) yani kamlara (şamanlar) secde ederlerdi ki bu bilgi, Kimeklerin yaşlılara saygı gösterip secde etmelerine benzerdir. Köprülü Kütüphanesi nr.1623 kayıtlı yazmaya göre Dokuz Oğuzlar (Turfan Uygurları), hükümdarlarına secde ederlerdi (Şeşen 93). Kişilere secde etmenin dinî içerikli olmaktan çok yalnızca saygı göstermek amaçlı yapılmış olduğunu İstahrî ve ondan büyük oranda etkilenen İbn Havkal açıkça belirtmişlerdir. Ancak buradan, söz konusu durumun diğer doğa varlıkları ile gök cisimleri için de geçerli olduğu ve Türklerin bunlara tapmayıp yalnızca saygı gösterdikleri gibi bir anlam çıkmamalıdır. Kaynaklar, Türklerin bu varlıklara saygı duyarak çekindiklerini, koruyucu ve cezalandırıcı özelliklerinden ötürü onlara taptıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Bu varlıklarla insanlara yapılan secdelerin farkı, insanların tanrısal olarak algılanmayışlarıdır.

⁶⁸ Asya Hunları (*Hanshu* 94A.3752; *Shiji* 110.2892), Kafkasya Hunları (*HoCA* 156, 158-162), Çinlilerin *Gaoche* 高車 (*Yüksek Arabalar*) dedikleri aralarında Uygurların ataları da olan Türk boyları (*BS* 98.3273; *Weishu* 103.2309), Türkler/Göktürkler (*BS* 99.3288; *CFYG* 961.11311a; *SS* 48.3717-3718, 84.1864; *Theophylactus Simocatta* 7.8.14-15; *TD* 197.5404; *ZS* 50.910) ve Moğollar (*SHoM* I-8; krsş. *MGT* 44) Teñri'ye kurban sunarlardı.

⁶⁹ İskitler çeşitli tanrılarına, deniz tanrısı Thagimasadas'a, ölülerin ruhlarına ve savaş tanrısını simgeleyen kılıçlara (Herodotus, *Historiae* 4.59.1-4.63.1, 4.71.4, 4.72.1-4.73.1), Massagetler güneşe (Strabo, *Geographica* 11.8.6), Asya Hunları yere ve ölülerin ruhlarına (*Hanshu* 94A.3752; *Shiji* 110.2892), Kafkasya Hunları ateşe, suya, yol tanrılarına, aya, olağanüstü buldukları bütün varlıklara, ağaçlara, çopay denilen putlara ve diğer putlara yani tözlere (*HoCA* 156, 159-163, 165-167), Türkler (Göktürkler) ölülerin ruhlarına (Aydın, *Orhon Yazıtları* 56, 59, 66, 84, 87, 92, 97; *BS* 99.3288; *CFYG* 961.11311a; Menander Protector Fr. 43; *JTS* 194B.5182; Orkun 128-130; *SS* 84.1864; Tekin, *Orhon Yazıtları* 12-15, 22-23, 40-41, 44-45, 48-49, 52-53; *TD* 197.5404; *XTS* 215B.6057; *ZS* 50.910), tözlere (putlara) ve tuğlara (*Taiping Guangji* 480.3957; *Youyang Zazu* 4.44-45), Yenisey Kırgızları suya/ırmağa ve ağaçlara (*XTS* 217B.6148), Eski Bulgarlar ölülerin ruhlarına ve köpeklere (Beşevliyev 236, 258-259), Oğuzlar ölülerin ruhlarına (İbn Fazlan 40), Kıpçaklar ölülerin ruhlarına (Barthold, "Türklerde ve Moğollarda" 517-518), Kitanlar savaş tanrısına (*Liaoshi* 9.103), Moğollar ölülerin ruhlarına, dağlara ve tuğlara (Tatar 325-336; *MGT* 53, 67, 71-72; *SHoM* I-17, 33, 37, 416) kurban sunarlardı. Köprülü Kütüphanesi nr.1623 kayıtlı yazmada da Türklerin ağaçlara kurban kestiklerinden bahsedilmiştir (Şeşen 93). Kafkasya Hunları ayrıca, yıldırım düşen insanların ya da diğer nesnelere *K'uar* adındaki

İslâm'dan sonra Türklerde Teğri'nin (Gök Tanrı) dışında mevcut olan Umay, yer, su, dağ, ateş, ağaç, güneş, ay, yıldız, atalar kültü gibi çok sayıda kült ise, yine İslâm'daki tek tanrı Allah kavramıyla uyuşmamaktadır.⁷⁰

II.c. Türklerde Teğri'nin Eş Sahibi Olması

Türklerin *Teğri* algılayışıyla İslâm'daki *Allah*'ın arasındaki farklılıklardan birisi de tanrının eşi meselesidir. İbn Fadlan, bir Oğuz'un kendisine “Rabbimizin karısı var mı?” diye sorduğunu, kendisinin ise ona bu sözün büyük bir günah olduğunu söylediğini yazmıştır (İbn Fazlan 36). Buna benzer bir anlayış Türk Kağanlığı döneminde var olmuş olabilir, zira Ulaanbatar Yazıtı'nda 4. satırda Türklerin (Göktürkler) tanrıçası Umay, *Umay Kätun* olarak anılmıştır. Orkun'a göre bu yazıtta Teğri'nin “Han”, Umay'ın da “Hatun” olarak anılması eski Türklerde Gök Tanrı'nın kağan, Umay'ın da kraliçe tasavvur edilmiş olduğunu göstermektedir (Orkun 353-354).⁷¹ Tanrının bir eşinin olması inancı ise İbn Fadlan'ın o soruyu soran Oğuz'a dediği gibi, İslâmiyetle bağdaşmayan bir düşüncedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türklerin İslâmlaşmaları sırasındaki *Teğri* algıları ile İslâmiyetteki *Allah* kavramı karşılaştırılmıştır. Verilen örneklerde görüldüğü üzere Teğri'nin yaratıcılığı, doğa olaylarını denetlemesi, mutlak güç sahibi olması ve tüm evrenin hükümdarlığı konularında eski Türklerin inançları ve İslâmiyet arasında büyük oranda benzerlikler vardır. Eski Türkler, Teğri'nin yanında onun yardımcısı olarak diğer bazı kutsal varlıkların dünya işlerine müdahale edebileceklerine inanmışlardır; İslâm'da da benzer bir biçimde Allah'ın ve yardımcısı olan bazı kutsal varlıkların dünya işlerine müdahale edebildikleri inancı vardır. İslâm'ı gayrimüslim Türklere anlatan Müslüman telkincilerin bu benzerliklerden yararlanmış olmaları pek mümkündür. *Teğri* gibi İslâm-öncesi Türk dinî terimlerinin Türkler tarafından

bir tanrıya kurban olduğuna inanmışlardır ki Henning, *K'uar* adının Pehlevicede “güneş” anlamına gelen *xwar*'dan alınma olduğunu önermiştir. Dowsett de bu görüşten yola çıkarak Kafkasya Hunlarındaki bu kültü, Massagetlerdeki güneş kültü ile karşılaştırmıştır (*HoCA* 156). Yukarıdaki örneklerde, kurban sunulan bu kutsal varlıkların bir kısmına Teğri'yi temsilen kurban kesildiğine ilişkin bazı kayıtlar vardır. Kafkasya Hunlarının at kurban ettikleri uzun ve yapraklı meşe ağaçları ve özellikle de ülkelerini koruduklarına inandıkları büyük kutsal ağaç Teğri Kan'a adanmışken (*HoCA* 161-163), Türkler (Göktürkler) de Teğri'yi temsil eden bir tuğa kurban sunmaktaydılar (*Tai ping Guangji* 480.3957). Ancak bu durum, kurban sunulan tüm varlıkların Teğri'yi temsil ediyor oldukları anlamına gelmemektedir. Nitekim yukarıda verdiğimiz örneklerin çoğu, Teğri'den bağımsız olarak farklı varlıklara sunulan kurbanlardan oluşmaktadır.

⁷⁰ Bu kültürle ilgili mevcut örnekler çok yer tutacağı için burada üzerlerinde durulmayacaktır. Nitekim bu konuyu ileride yapacağımız başka bir çalışmada ele alacağız.

⁷¹ KTY D31'de Köl Tigin'in ve Bilge Kağan'ın annelerinin (İltəriş Kağan'ın eşi İlbilge Kätun) *Umay teg* (“Umay gibi”) olduğu belirtilmiştir (Aydın, *Orhon Yazıtları* 61; Tekin, *Orhon Yazıtları* 16-17) ki burada bir hatunun Umay'a benzetilmesi dikkat çekicidir.

İslâmiyete geçişten sonra da kullanılmış olması, bu duruma işaret etmektedir. Ancak, İslâmiyetteki katı Allah inancından farklı olarak Türklerin Teğri algılayışı daha esnek olmuştur. Özellikle tanrının tekliği, *Teğri* kelimesinin yaratıcı ulu tanrı kavramının yanı sıra birden çok kavram için kullanılmış olması, Teğri'nin dışında başka varlıklara da tapınılarak kurbanlar sunulması ve Teğri'nin bir eşinin varlığı inancı gibi hususlarda eski Türk inanışları, İslâmiyetten ayrılmaktadır. Yukarıda verilen bazı sebepler, Türklerin İslâm'a geçişlerini kolaylaştırmış olsa da bu olayı zorlaştıran inançlar da var olmuştur. Bu yüzden Türkler, Müslüman olduktan sonra ya İslâmiyetle bağdaşmayan bu gibi inançlarından vazgeçmek zorunda kalmışlar ya da çoğunlukla görüldüğü üzere bunları yeni dinleriyle bütünleştirerek yaşatmışlar ve kendi aralarında "Kitabî İslâm-Halk İslâmı" ayrımının ortaya çıkışına temel oluşturmuşlardır. Türklerin İslâmlaşmaları meselesi incelendiği sırada, iki inanç sistemi arasındaki benzerliklere değinilirken aradaki farklılıklar da dikkate alınmalıdır. Ayrıca Türklerin İslâmiyeti benimsemeleri tek bir nedene indirgenmemeli, bunun farklı nedenleri olduğu unutulmamalı ve bu nedenlerin hepsi göz önünde bulundurulmalıdır.

Kısaltmalar

BKY = Bilge Kağan Yazıtı

bkz. = Bakınız

BS = Beishi 北史

CFYG = Cefu Yuangui 冊府元龜

DLT = Divanu Lügati't-Türk

Fr. = Fragman

HAY = Hoca Ahmed Yesevî

JTS = Jiu Tangshu 舊唐書

krş. = Karşılaştırınız

KTY = Köl Tigin Yazıtı

MGT = Moğolların Gizli Tarihçesi

OY = Ongi (Ongin) Yazıtı

SHoM = The Secret History of the Mongols

HoCA = The History of the Caucasian Albanians

SS = Suishu 隋書

TD = Tongdian 通典

TY = Tonyukuk Yazıtı

XTS = Xin Tangshu 新唐書

ZS = Zhoushu 周書

KAYNAKÇA

- Aydın, Erdoğan. *Nasıl Müslüman Olduk?*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2004.
- Aydın, Erhan. "Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler." *İlmî Araştırmalar: Dil ve Edebiyat İncelemeleri* 25 (2008): 21-38.
- . *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları, 2015.
- . *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- . *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Ata, Aysu. *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004.
- Ban Zhao 班昭. *Hanshu 漢書*. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1964.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Çev. Râgıp Hulusi Özdem. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman ve İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Barthold, W. "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair." Çev. Abdülkadir İnan. *Bellekten* XI.43 (1947): 515-539.
- . *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Norfolk: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1977.
- Berta, Árpád. *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Emine Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
- Beşevliyev, V. "Proto-Bulgar Dini." Çev. T. Acaroğlu. *Bellekten* IX.34 (1945): 213-261.
- Biçer, Bekir. *Türklerin İslâmlaşma Süreci*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Blockley, R. C. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. 2 Volumes. Trowbridge: Francis Cairns, 1981-1983.

- Bombaci, Alessio. "Qutluq Bolzun!" *Ural-Altaysche Jahrbücher* XXXVI (1965): 284-291.
- Boroskov, A. K. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1968.
- Cahun, Leon. *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*. Çev. Sabit İnan Kaya. İstanbul: Seç Yayın Dağıtım, 2006.
- Clauson, Gerard. "The Ongin Inscription." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 3.4 (1957): 177-192.
- . *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türkler Niçin Müslüman Oldu?*. Haz. Cemal Aydın. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. – VIII. Yüzyıllar)*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Dobrovits, Mihály. "Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000 (2001): 147-150.
- Dong Gao 董誥. *Quan Tangwen 全唐文*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1983.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Du You 杜佑. *Tongdian 通典*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1996.
- Duan Chengshi 段成式. *Youyang Zazu 酉陽雜俎*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1981.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Erdal, Marcel. "Ongin Yazıtı." Çev. Semih Tezcan. "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat

- Araştırmaları Sempozyumu – 26-29 Mayıs 2010 – Bildiriler Kitabı*. Ed. Ülkü Çelik Şavk. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011. 363-372.
- Erdem, Mustafa. “Geleneksel Türk Dini ve İslâm.” *Dinî Araştırmalar* 1.2 (1998): 79-91.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.
- Erkoç, Hayrettin İhsan. “Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar).” *Journal of Old Turkic Studies* 1.1 (2017): 36-75.
- Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2001.
- Firdevsi. *Şehname*. Çev. Necati Lugal. 4 Cilt. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Orta Asya’da Arap Fetihleri*. Çev. Hasan Kurt. Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.
- Giraud, René. *Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Çev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Ocak Yayınları, 1997.
- Güngör, Harun. “Uygur Kağan Ünvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı.” *XI. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 5-9 Eylül 1990 – Kongreye Sunulan Bildiriler. II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994. 511-517.
- Herodotus. *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*. Trans. A. D. Godley. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1921.
- Hoca Ahmed Yesevî. *Dîvân-ı Hikmet*. Çev. Hayati Bice. Ed. Mustafa Tatçı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.*. Trans. V. Minorsky. London: Oxford University Press, 1937.
- İbn Fazlan. *Seyahatnâme*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- İnan, Abdülkadir. *Eski Türk Dinî Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1976.
- . *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1980.

- . *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- Karatay, Osman. *Türklerin İslâmı Kabulü*. Ankara: Kripto Kitaplar, 2018.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 4 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998-1999.
- Kljaštornyj, Sergej G. and Vladimir A. Livšic. "The Sogdian Inscription of Bugut Revised". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXVI.1 (1972): 69-102.
- Kormuşın, İgor. "Yenisey Yazıtları". Çev. Risbek Alimov, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kağıda Yazılı Runik Belgeler*. Haz. İgor Kormuşın, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2016. 15-226.
- Kormuşın, İgor Valentinoviç. *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. Çev. Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Haz. Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadrettin Gümüş. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Li Fang 李昉. *Taiping Guangji* 太平廣記. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1986.
- Li Yanshou 李延壽. *Beishi* 北史. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1974.
- Linhu Defeng 令狐德棻. *Zhoushu* 周書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1974.
- Liu Xu 劉昫. *Jiu Tangshu* 舊唐書. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1975.
- Malov, S. E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Teksti i issledovaniya*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951.
- . *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1959.
- Mert, Osman. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık, 2009.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*. Çev. Mehmet Levent Kaya. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Moravcsik, Gyula. *Byzantinoturcica*, 2 Volumen. Leiden: E. J. Brill, 1983.
- Müller, Karl. *Fragmenta Historicorum Græcorum*. 5 Volumen. Paris: Parisiis Editore Ambrosio Firmin Didot, 1851.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994.

- Ösawa, Takashi. "Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate". *Studies on the Inner Asian Languages* 25 (2010): 1-73.
- . "Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the Basis of Rubbings by G. J. Ramstedt." *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 93 (2011): 147-203.
- Ouyang Xiu 歐陽修. *Xin Tangshu* 新唐書. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1975.
- Ölmez, Mehmet. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2012.
- . "Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 64.1 (2016): 43-86.
- Parker, E. H. *A Thousand Years of the Tartars*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1924.
- Pelliot, Paul. "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale". *T'oung Pao* 26.4-5 (1929): 201-266.
- . "Tängrim > tärim", *T'oung Pao* 37.5 (1944): 165-185.
- Radloff, W. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 2 Volumen. Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1987.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Schmidt, P. W. "Tukue'lerin Dini." Çev. Sâdettin Buluç. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIV (1966): 63-80.
- Sima Qian 司馬遷. *Shiji* 史記. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局, 1963.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Şirin User, Hatice. *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları, 2009.
- . "Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı." *Dil Araştırmaları* 7 (2010): 62-73.
- The Geography of Strabo, Volume V, Books 10-12*. Trans. Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1961.

- Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi: İkinci Kısım (1042-1195)*. Çev. Hrant D. Andriasyan, 1944.
- Tanyu, Hikmet. *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1980.
- Tatâr, Maria Magdolna. "New Data About the Cult of Çinggis Qan's Standard." *Altaica Osloensia – Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference – Oslo, June 12-16, 1989*. Ed. Bernt Brendemoen. Oslo: Universitetsforlaget, 1990. 325-338.
- Tekin, Talât. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications, 1968.
- . *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- . *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları, 1994.
- . *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi, 2000.
- . *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Öncü Kitap, 2004.
- The Chronicle of Michael the Great, Patriarch of the Syrians*. Trans. Robert Bedrosian. Sources of the Armenian Tradition. Long Branch, 2013.
- The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxurançi*. Trans. C. J. F. Dowsett. London: Oxford University Press, 1961.
- The History of Theophylact Simocatta*. Trans. Michael Whitby and Mary Whitby. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- The Secret History of the Mongols*. Trans. Igor de Rachewiltz. 2 Volumes. Leiden: Brill, 2004.
- The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great): A Universal History from the Creation*. Trans. Matti Moosa. Teaneck: Beth Antioch Press, 2014.
- Thomsen, Vilhelm. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Tuotuo 吐 突 突 . *Liaoshi* 遼 史 . Beijing 北京 : Zhonghua Shuju 中華書局 , 1974 .
- Turan, Osman. "Türkler ve İslâmiyet." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV (1946): 457-485.

- . *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları*. 2 Cilt. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Wang Qinruo 王欽若. *Cefu Yuangui* 冊府元龜. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1994.
- Wei Shou 魏收. *Weishu* 魏書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1974.
- Wei Zheng 魏 正. *Suishu* 隋書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局, 1982.
- Ünal, Orçun. "İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi." *Bilig* 73 (2015): 271-294.
- Yıldırım, Dursun. "Köktürklerde Kağanlık Süreci; *Kaldırma, Kötürme ve Oturma*". *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998. 102-111.
- . "Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yag(g)ıl, 'Katıl' Olmaz". *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998. 124-133.
- Yıldırım, Fikret. "Kâğıda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler". *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Haz. İgor Kormuşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2016. 391-545.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Kamer Yayınları, 2000.